

8-boekrecensies-en-presentaties-door-sieth-delhaas

Terugblik op een religieus leven (2017) boekrecensie	2
De wanorde van het Midden-Oosten (2016) boekrecensie.....	5
Neem je tent op... (2009) boekrecensie.....	7
Het land van aankomst (2008) boekrecensie	9
Bijna dood-ervaring (2008) boekrecensie.....	10
Spoor van vrouwen (2002) boekrecensie	12
Caroline (2000) boekpresentatie	18
Een gevierde vrouw (1998) boekrecensie.....	20
Vrouw tegen kindermoord (1997) boekrecensie	23
De landvoogdes (1997) boekrecensie.....	25
Dochters van dagelijkse ervaring (1996) boekrecensie	28
Oefening in veeltalige liturgie (1995) boekrecensie	31
Ontspannen op de dood aan (1994) boekrecensie	34
Godelieve (1993) boekrecensie	37
Het was moord (1993) boekrecensie	39
Onschuldphantasieën (1991) boekrecensie	42
Izebel van Tyrus (1989) boekrecensie	44
Laat HAAR maar waaien! (1986) boekrecensie.....	47
Speurtocht van Tine Halkes (1985) boekrecensie	49
Domineeskinderen klappen uit het ‘glazen huis’: Wie moet er een tik hebben? (1985) boekrecensie.....	54
Tussen slotklooster en kraakpand (1985) boekrecensie	59

Terugblik op een religieus leven (2017)

boekrecensie

Sieth Delhaas

Bulletin Konferentie Nederlandse Religieuzen, jaargang 20, nr. 1, maart 2017

Lydwien Nieuwenhuis, Op adelaarsvleugels. Terugblik op mijn leven, Utrecht 2017, Eindredactie met medewerking van Mirjam Meesen, uitg. eigen beheer Society Medische Missiezusters

Tijdens een feestelijke bijeenkomst in hotel de Werelt te Lunteren, werd op 21 februari jl. het boek van zuster Lydwien Nieuwenhuis *Op adelaarsvleugels. Terugblik op mijn leven* gepresenteerd en uitgereikt aan medezusters en familie. Dr. Vefie (G.J.M.) Poels, historica bij het Katholiek Documentatie Centrum, leidde het boek in. Ze benadrukte het belang van het werk van Nieuwenhuis als bijdrage aan de Nederlandse geschiedenis in de periode vanaf 1930.

Nieuwenhuis begon haar levensverhaal op te schrijven toen in 2002 een levensbedreigende ziekte zich aankondigde. Ze wilde haar neven en nichten vertellen over haar beschermde en gelukkige jeugd in Rotterdam, ondanks de dreigingen en beperkingen van de Tweede Wereldoorlog.

Het schrijven legt het echter af tegen haar strijd om te overleven. Als in 2005 de ziekte haar opnieuw overvalt, besluit ze op te schrijven wat er echt in haar leeft. Ze wil veel onder woorden brengen van wat haar overkwam in haar leven als religieuze, over de sfeer en de verhoudingen waarin ze ruim vijftig jaar verkeerde en over zaken waarover niet snel hardop werd gesproken.

De inhoudsopgave van het boek geeft de lezer een beeld van hoe haar leven via de ene naar de andere fase trok. Op haar zestiende wist ze zeker dat ze 'in wilde treden'. Dat weten werd met de jaren sterker. Tot ze in 1953 over de drempel van 'Imstenrade' stapt, het moederhuis van de MMZ, even ten zuiden van het Limburgse Heerlen.

Hoe kwam ze tot haar roeping? Waarom haar keus voor de congregatie van de Medische Missiezusters? Over het eerste laat ze zich steeds aarzelend uit. 'Het was een diffuse roeping. Waar ik die zou gaan beleven wist ik niet.'

MMZ is een congregatie met stoere vrouwen – ontdek ik als ik de geschiedenis lees – die in 1925 werd gesticht in de Verenigde Staten door de Oostenrijkse arts Anna Dengel (1892-1980). Tijdens WOII zetten enkele zusters een noviciaat op in Nederland.¹

¹ <http://resources.huygens.knaw.nl/zendingoverzeesekerken/RepertoriumVanNederlandseZendingen-EnMissie-archieven1800-1960/gids/organisatie/806024462>

Het internationale aspect aan de MMZ is wat uiteindelijk bij Nieuwenhuis de doorslag geeft: '... de Amerikaanse invloed in de congregatie was voor mij in de naoorlogse jaren een garantie van wereldvrijheid en van mogelijkheden.'

In het begin van haar kloostertijd heeft ze vaak het idee dat ze wordt geleefd. Het gemis toen ze op haar 21^e intrad, geen studie te hebben gedaan, geen vak te hebben gekozen, speelt haar parten. Het gevolg is dat er met haar mogelijkheden om te studeren door meerderen op een nogal onverantwoorde manier wordt omgesprongen. Theologie en psychologie studeren in Rome wordt het dan. Een enorme leerschool en vrijheid. Van 1966 tot 1972 sociologie studeren in Utrecht. Een zuster met sociologie in een medische congregatie? Binnen de congregatie komt langzaam een roep om modernisering, Rome lijkt wereldwijd het voortouw te nemen, trapt weer op de rem.

Nieuwenhuis belandt tijdens haar studie in de opzienbarende maatschappelijke omwentelingen onder de Utrechtse studenten. Binnen de congregatie intussen, tijdens de voorbereiding op het algemeen kapittel, gaan de zusters met vragen naar eigen handel en wandel aan de gang. Bijvoorbeeld of ze wel bezig zijn met zaken 'waartoe we ons geroepen voelen?' Langzamerhand gaat men van de zusters afzonderlijk veel verwachten. Ze mogen 'in burger' de straat op, ze nemen hun vroegere naam weer aan. 'Scholastica' wordt weer Lydwien. Ze geeft als oudere student les aan de jongere omdat de docenten de toestroom niet meer aankunnen. Haar doctortaalscriptie, waarmee ze cum laude afstudeert, bestaat uit 'kanttekeningen bij de ontwikkelingen in de congregatie van de medische missiezusters, *Een heilig experiment*'

De lezer wordt deelgenoot van een ontwikkeling van een aarzelende novice naar een vrouw met een boeiend en vruchtbaar beroepsleven. Onder andere mogelijk gemaakt door haar eigen ontdekking, dat, als ze tegenspel levert aan hen die denken de dienst uit te kunnen maken, ze zelf uiteindelijk aan het langste eind trekt en daardoor haar soms wat wankel zelfvertrouwen sterkt. Haar bestuurstalenten worden onderkend. Ze wordt gevraagd binnen en buiten haar congregatie.

Na de reizen naar India, Afrika, Indonesië, nog eens Afrika om alle veranderingen in de missies te bespreken en de toekomst van de zusters die er werkten onder de loep te nemen. Ook het eigen leven herzien; hoe de kleinere gemeenschappen in te richten waarin de zusters zouden gaan wonen? Een woongroep in Rotterdam waar ze haar taken krijgt, ondertussen districtsoverste in Nederland. De wereldkerk die zich vernieuwt en hoe dat in Nederland veel harder aankomt dan overal elders.

Tenslotte het beroep dat er op Nieuwenhuis wordt gedaan vanuit de WUCWO, de wereldwijde vrouwenorganisatie en de jaren van 1980-1992 als algemeen secretaris voor de SNVR (samenwerking Nederlandse vrouwelijke religieuzen). 'Het werk was mij op het lijf geschreven', zegt ze er van.

In 1991 wordt alles afgekapd door haar ziekte. Na een leven in vliegende vaart, komt het mij voor. Zowel letterlijk als figuurlijk wat de immense veranderingen betreft op kerkelijk,

maatschappelijk en religieus gebied, waarin de vrouwen vanuit hun apart gezet zijn in die drie gebieden, nog een karwei extra te verduren krijgen.

Het boek is doorsneden met intermezzo's. Daarin reflecteert zuster Lydwien op de rest van de tekst. Wat ze zelf vindt, hoe het er met haar geloofsleven voorstaat, welke winst er is, hoeveel verlies. *Op adelaarsvleugels*, een veelzeggende titel besef je aan het eind, is een boek waarmee je zelfs in 2017 weer gespreksgroepen zou kunnen beginnen. En dus ook aanbevelenswaard voor mensen buiten de kring van medezusters en familieleden.

Op adelaarsvleugels is te bestellen bij MMZ, via e-mail districtmmz@districtmmz.nl of door overmaking van € 12,50 incl. verzendkosten t.n.v. het Nederlands district van de society van de Medische missiezusters. rek nr. NL96INGB0679515496.

De wanorde van het Midden-Oosten (2016)

boekrecensie

Sieth Delhaas

Nieuwsbrief van WILPF, juli 2016

Esmeralda van Boon, Arabië is geen land. Achtergronden bij het nieuws over het Midden-Oosten; Uitgeverij Baarn, Amsterdam 2015, ISBN 978 94 92037 03 9, € 17,50

Tijdens de opkomende Arabische lente in 2010 kostte het me moeite om de ligging van al die naar voorjaar snakkende landen helder voor de geest te halen. Toen er oorlog losbrak waarbij sommige partijen zich zelfs tegen zichzelf keerden, er vluchtelingenstromen op gang kwamen die via de meest fantastische routes hun wensland probeerden te bereiken, kreeg ik een sterke behoefte aan een helder beeld van wie-tegen-wie en hoe het-ook-alweer-in-elkaar-zat toen ik nog aardrijkskundelessen kreeg. Of toen de dekolonialisering van sommige van die gebieden haar beslag kreeg. Midden in die vragenbrei diende mijn bibliotheek zich aan met een boek met een titel die de oplossing beloofde: *Arabië is geen land*.

Na lezing weet ik weer waar ik welk land kan vinden en hoe het zich de laatste vijftig jaar – soms verder terug – ontwikkelde en of het ook hoop op voortbestaan mag koesteren. Deze titel zou ik iedereen willen aanbevelen die onder dezelfde verwarring lijdt als ik een half jaar geleden.

Arabiste, Midden-Oosten-deskundige en verslaggeefster Esmeralda van Boon schreef het boek met de corrigerende titel en geeft daarin *achtergronden bij het nieuws over het Midden-Oosten*. Ik verraad nog een stukje van mijn volkomen niet op de hoogte zijn: maar liefst zestien landen bevolken het Midden-Oosten en al die landen samen bij elkaar maken Arabië.

Ik heb veel uit dit boek geleerd. Ik heb de dagen dat ik er mee bezig was mijn gloednieuwe atlas, die ik in 2012 als verjaarscadeau vroeg, in mijn woonkamer op de vloer gelegd om mijn vinger langs al die grenzen te trekken. Mijn oude atlas was niet meer opgewassen tegen al die midden-oostelijke lentekriebels en waar die veelal in resulteerden.

Wat vertelt Esmeralda van Boon over die zestien piepkleine en reuzegrote landen? Haar proloog vermeldt niet meer dan de lezer nodig heeft. Daarna brandt het los. Te beginnen met Irak. Waarom dit land als eerste? Geen idee. Ik denk omdat wij sinds de Golfoorlog zo langzamerhand de buik vol hebben van wat de bewoners van dit land sinds begin jaren tachtig van de voorbije eeuw te verduren hebben en hoe de besmetting om zich heen grijpt. Het patroon dat Van Boon bij de uitleg van verleden, ontwikkeling en heden bij dit land volgt, houdt ze aan bij de andere vijftien. Die duidelijkheid biedt een houvast in al die verschillende voor westerlingen vaak zo vreemde ontwikkelingen. Ik geef een opsomming van de feiten: naam van het land, omvang bevolking naar opgave van de VN, officiële taal, godsdienst, levensverwachting m/v, exportproduct(en). Elk land krijgt ongeveer tien pagina's. Israël en de

Palestijnse gebieden krijgen vier tekeningen naast de tekst. Daarop is te zien hoe vanaf 1946 het donkergrijze gebied van de Palestijnse bevolking via 1949, 1967 tot 2012 steeds lichtgrijzer werd en Israëlsch en dat er nu nog minimale donkergrijze vlekjes resten.

Het tweede land is Islamitische Staat. Ontstaan in Irak bij het vertrek van de Amerikaanse bezetters uit Irak. De geschatte grootte van de staat is tweeënhalf keer Nederland, grondgebied her en der, met frontlinies. Levensverwachting: onbekend. Exportproduct: olie. Verhelderend die ontstaansgeschiedenis. Veel van te leren in tijden van chaos en vluchtelingen.

Bij het één na laatste land Jemen zag ik die vrouw weer staan die op ons honderdjarige WILPF-jubileum vertelde over de oorlog in haar land. Toen zwom Jemen voor mij nog wat in het vage. Na lezing van dit boek weet ik weer waar het ligt en in de krant lees ik dat het er nog steeds oorlog is.

Neem je tent op... (2009) boekrecensie

Sieth Delhaas

Maandblad Fier, maart 2009

Aufbruch ins Alter. Ein Lese-, Denk- und Praxisbuch, Carmen Rivuzumwami en Stefanie Schäfer-Bossert (red.); Kohlhammer 2008, 208 p. ISBN 978-3-17-020513-0

Twaalf Duitstalige vrouwelijke auteurs schreven over ouder worden. De titel van de verzameling daarvan, *Aufbruch ins Alter* is niet zomaar in het Nederlands om te zetten. Het woord *Aufbruch* roept reminiscenties op met een kinderliedje over de oudtestamentische aartsvader Abraham: *Neem je tent op, ga op reis...* *Aufbruch* verwijst dus naar bewust je spulletjes pakken en de ouderdom binnengaan. Niet er zo maar onverwachts inglijden. Ouderdom als uitdaging. Wat ga je er mee doen? De teksten bewegen zich tussen de twee uitersten: ouderdom als catastrofe en ouderdom als een mooie nieuwe leef-tijd.

De redacteurs prijzen de verzameling aan als lees-, denk- en praktijkboek. Van de 208 pagina's zijn er tachtig met voorbeelden, aanwijzingen, gedichten en liturgiemogelijkheden om met de teksten aan het werk te gaan.

Van alle auteurs heeft de helft nog niet de leeftijd van vijftig jaar bereikt. Dat is geen bezwaar als je, zoals Jansen, een studie schrijft over het begrip ouderdom in de bijbel en de uitdaging voor feministisch theologische exegese. De teksten van Kirsner, over film en ouderdom, Schrupp over de betrokkenheid tussen de generaties, Rivuzumwami over levens- en geloofsvormen in de ouderdom en Berlis over de omgang met crises, blijven wat theoretisch. Waarschijnlijk doordat ze zelf nog niet de smaak te pakken hebben van de ouderdom.

Onder de oudere auteurs zijn er twee zeker ook in Nederland bekenden. Moltmann-Wendel (1926). Haar voorstellen om *de dingen van de jeugd met gratie op te geven* komen stuk voor stuk als redelijk, soms zelfs als aantrekkelijk over. Gratie, zegt Moltmann, heeft iets met de lichtheid van het zijn te maken. Het heeft ook iets met genade te maken. Als een gave van boven. Ze schrijft over ervaringen met het lichaam, over de omgang met levensverhalen en de verdringing daarvan. Taboes op herinneringen uit Wereldoorlog II, nu meer dan zestig jaar geleden, blijken deze veel oudere Duitse vrouwen nog zwaar op de ziel te liggen. Zulke verhalen zouden nu toch echt een keer verteld moeten worden, meent Moltmann. Ook deze kunnen met gratie worden achtergelaten. Want de tegenkant van niet-herinneren en niet-spreken ontaardt zomaar in innerlijke verlamming en dan zijn gratie en genade verkeken.

Dorothee Sölle (1929) is in de bundel aanwezig met een lezing uitgesproken op een bijeenkomst twee dagen voor haar overlijden in 2003 over *God en het geluk*, vanuit de mystiek bekeken. Bijvoorbeeld: het talent van de verwondering betekent een instemming met ons hier-zijn, vandaag-zijn, nu-zijn, en dat te kunnen beleven. En het loslaten-leren dat met eenvoudige vragen begint.

In *De wijsheid en de ouderdom eren*, blikt Enzner-Probst (1949) terug op de tachtiger jaren van de vorige eeuw waarin vrouwen begonnen het proces van het ouder worden voor zichzelf te definiëren als middel om de discriminerende ervaringen van oudere vrouwen in de westerse cultuur te weerspreken. *Crone*, het Engelse woord voor besje, wil ze in ere herstellen door *croning rituals*. Ze geeft meerdere voorbeelden van *rites de passage*. Overgangsrituelen, bijvoorbeeld van de vruchtbare periode naar de menopauze en vandaar naar de ouderdom, zouden, volgens Enzner, aansluiting kunnen vinden bij diverse vormen van liturgie die in het centrum van het christelijk geloven staan.

Gäbler-Kaindl (1943), Leistner (1942) en Nikodem (1938) zijn in het praxisgedeelte aanwezig met liturgieën en gedichten.

Een bijzondere bijdrage is die van Schäfer-Bossert, (1963), predikant in ruste. Zij raakte ergens tussen haar dertigste en veertigste zwaar gehandicapt na een verkeersongeval. Zij denkt een bijdrage aan de discussie over ouder worden en ouderdom te kunnen leveren doordat zij juist door haar zwaar gehandicapt zijn, zich de gebreken van de ouderdom makkelijker te kunnen indenken. Haar theologiseren vanuit haar positie is een worsteling met bijvoorbeeld de opstandingstheologie door deze in het hier en nu te stellen. Ze heeft in haar denken over wat haar is overkomen veel gehad aan het Cyborg-model dat Donna Harraway in de feministische debatten heeft ingebracht; het mix-wezen tussen techniek en natuur. Zeer leeswaard, een dappere doordenking en om over mee te praten. Het lijkt mij dat haar positie alle ouderdomskwalen in de schaduw stelt.

Het feministisch perspectief is in de bundel *leitmotiv* en dat doet goed.

Het land van aankomst (2008) boekrecensie

Sieth Delhaas

Nieuwbrief nr. 1 Filosofie Oost-West 2008

Paul Scheffer, Het land van aankomst; De Bezige Bij, Amsterdam, 2007, ISBN 9789023419747, 477 p., € 22,50

In de FOW-brochure 2008 stelt de programmaraad dat contacten met andere culturen ons dagelijks leven in een multiculturele samenleving mede bepalen. Inzicht in andere leef- en denkwijzen kan het begrip voor mensen uit andere culturen bevorderen. Dat is waar FOW voor staat. Maar heeft de doorsnee Nederlander voldoende inzicht in eigen cultuur en denkwijzen? Die vraag komt op bij het lezen van Scheffers *Land van Aankomst*. *

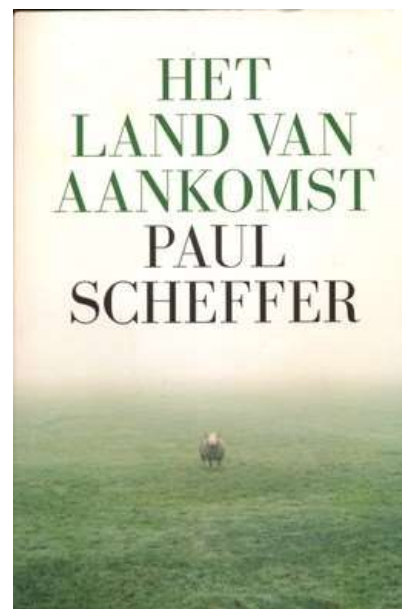
Rijst bij het lezen van de titel het idee dat het in dit boek om de aankomers gaat, kennis nemen van de inhoud toont aan dat het vooral draait om de oude Nederlanders die maar weinig inzicht – meer – lijken te hebben in eigen geschiedenis en cultuur. En daar bovendien de laatste decennia in het algemeen ook weinig hart voor toonden.

Scheffer schildert met beeldende taal de veranderingen die de laatste halve eeuw plaats vonden door de komst van nieuwe Nederlanders. De wereld heeft zich in onze wijken genesteld en dat is een verwarrende en schokkende ervaring. Op een manier waardoor de lezer zich betrappt voelt en gaandeweg het boek moet beamen: ja, zo staat het er met ons voor. Scheffer houdt de lezer een niets verhullende spiegel voor. Hebben we te lang en te veel de zaken gelaten ondergaan?

In zijn boek gaat het vooral ook over hoe uit de botsing rond de migratie een vernieuwing kan voortkomen. Nu de middenklasse zich niet langer kan onttrekken aan de veranderingen die de migratie oproept (...), is het debat open gebroken. Hij rekent definitief af met het compromis van de multiculturele gedachte. Dit valse compromis betekent in de praktijk náást elkaar leven en niet mét elkaar. De zoektocht naar de manier waarop we kunnen sámenleven vraagt aan alle kanten om zelfonderzoek. (...) wie aan migranten vraagt kritisch naar hun tradities te kijken, moet ook zelf bereid zijn om eigen vanzelfsprekendheden tegen het licht te houden. Toch is het toekomstbeeld dat de auteur de lezer voorhoudt een hoopvol vooruitzicht, want: De komst van zoveel migranten opent een geweldige mogelijkheid tot vernieuwing van de samenleving. Een mogelijkheid, niet meer en niet minder.

Scheffers boek is een dapper boek dat niets rond de migratie onbesproken laat en waar niemand omheen kan.

* De auteur is lid van het FOW-comité van aanbeveling.

Bijna dood-ervaring (2008) boekrecensie

Sieth Delhaas

Nieuwsbrief 2, 2008 Filosofie Oost-West

Pim van Lommel, Eindeloos bewustzijn. Een wetenschappelijke visie op de bijna-dood ervaring; Ten Have, Kampen, 2007, 403, ISBN 978 90 259 5778 0

In 2006 was Van Lommel gastdocent bij de FOW zaterdagcursus in het themajaar *De innerlijke weg; spirituele tradities over verinnerlijking*. De lezingen van dat themajaar zijn gebundeld. De redactie schrijft in het voorwoord: “De bundel is te beschouwen als een open onderzoek naar deze indringende thematiek.” Dat Van Lommel in deze serie werd uitgenodigd om met zijn college bijna-doodervaring, hersenen en bewustzijn deel te nemen aan die verkenning, betekent dat zijn studie ook gezien kan worden als in relatie tot de innerlijke weg van de mens.

Het publiek lijkt met zijn belangstelling voor Van Lommels boek – begin februari 50.000 verkochte exemplaren – te bevestigen wat Van Lommel zelf in zijn onderzoek naar het verschijnsel bijna-doodervaring heeft geconstateerd: Indien bij empirisch wetenschappelijke studies verschijnselen of feiten worden gevonden die *niet* met huidige wetenschappelijke theorieën in overeenstemming zijn, moeten deze nieuwe feiten niet worden ontkend, verzwegen of zelfs belachelijk worden gemaakt, zoals nu nog regelmatig het geval is. (...) Er zijn nieuwe denkpatronen en nieuwe vormen van wetenschap nodig om bewustzijn te bestuderen en de effecten van bewustzijn beter te begrijpen. (p. 22).

Doordat Van Lommel als cardioloog de ervaringen van eigen en andere patiënten wel serieus nam, is hij op het spoor gekomen van een non-lokaal en eindeloos bewustzijn. Dat is waar dit boek over gaat. Via de bijna-doodervaringen en het wetenschappelijk veld daaromheen neemt hij zijn lezers, ook de niet wetenschappelijk geschoolden, mee.

Van Lommel blijft niet staan bij de bijna-doodervaring op zich, die hij definieert als: de herinnering van alle indrukken tijdens een bijzondere bewustzijnstoestand, met enkele specifieke elementen zoals het ervaren van een tunnel, het licht, een levenspanorama, het ontmoeten van overleden personen of het waarnemen van de eigen reanimatie (p. 34). Hij neemt de bijna-doodervaring van degene die er in terecht komt zo serieus dat hij vervolgens tot de uitspraak komt: een bijna-doodervaring is een overweldigende confrontatie met onbegrensde dimensies van ons bewustzijn (p. 67). Na een aantal hoofdstukken met wetenschappelijke uitleg is er opnieuw een uitspraak die duidelijk maakt dat de verslagen over bijna-doodervaringen hem naar het menselijk bewustzijn in zijn algemeenheid hebben toegeleid: “Dit boek gaat over bewustzijn. Over eindeloos bewustzijn. Over ervaringen van een bijzonder helder en verruimd bewustzijn (...). Over hersenen en bewustzijn. Over kwantummechanica en bewustzijn. Over non-lokaal bewustzijn. Over bewust zijn”. (p. 278)

Met deze laatste zin komt de auteur in de buurt van het thema waar het in het FOW themajaar 2006 over ging: de innerlijke weg van de mens.

Komt het boek daarop alleen uit? Nee, het brengt ook nieuwe/andere – maatschappelijke – aspecten onder de aandacht. Om maar één actueel onderwerp te noemen, orgaandonaties bijvoorbeeld.

Een fascinerend boek met een verbazingwekkend aantal lezeressen en lezers.

Spoor van vrouwen (2002) boekrecensie

Sieth Delhaas

Stichting *Vrouw, Geloof en Leven* te Roermond, 5 februari 2002

Afscheid vieren in het spoor van vrouwen, redactie: Stichting *Vrouw Geloof en Leven Limburg*; Narratio, 2002

Inleiding

De organisatrices van deze dag hebben een originele vorm gevonden voor de presentatie van de bundel *Afscheid vieren in het spoor van vrouwen*. Zij hebben gekozen voor de vorm van een recensie. *Vrouw, Geloof, Leven* (VGL) voorkomt met deze vorm, dat de presentatie wordt omgeven met veel lof en prijs, die misschien, achteraf gezien, de inhoud en de kwaliteit van het boek niet dekt. Ze voorkomt bovendien dat de presentatie een onderonsje blijft van elkaar goedgezinde vrouwen, die elkaar en elkaars werk niet kritisch willen of durven bekijken.

Recenseren betekent afstand nemen en kijken wat een boek waard is, welke betekenis het heeft en welke weg het boek zou moeten vinden. Ik denk, dat deze houding tegenover de bundel die vandaag het middelpunt is, belangrijk is. Belangrijk omdat vandaag teksten worden gepresenteerd die van belang zijn voor het alledaagse. En het alledaagse staat in onze samenleving niet in hoog aanzien. Daarom is zorgvuldigheid om deze teksten geboden. Die teksten zijn tenslotte geschreven om mee naar buiten te treden. Gebruiksters m/v zullen er op hoogtepunten van het leven uit voorlezen in een zekere openbaarheid.

Eigenschappen

VGL heeft mij uitgenodigd deze recensie uit te spreken en ik vind dat een eervolle opdracht. Voor mij reden te meer om zo objectief en kritisch mogelijk naar de bundel en de teksten te kijken. In een recensie wordt een waardeoordeel over een boek gegeven. Tegelijkertijd weet zowel de recensent als het lezend publiek dat het een onmogelijkheid is om alle eigenschappen van een boek samen te vatten en er een objectieve uitspraak over te doen. Om aan die onmogelijkheid te ontkomen en toch iets zinnigste zeggen, hebben deskundigen een aantal criteria of ijkpunten bedacht waaraan een tekst zou moeten voldoen.

Deze bundel is geen literair werk; wil dat uitdrukkelijk niet zijn. Toch heb ik na lezing van de teksten besloten de ijkpunten voor literatuur te gebruiken bij de beoordeling. Waarom? Deze ijkpunten helpen mij om te ontdekken of er bij het lezen of het gebruik van deze teksten 'waarden ervaren' worden.

'Waarden ervaren', daar gaat het om bij het lezen en het beoordelen van teksten. Een waarde-ervaring is niets anders dan een emotioneel antwoord van de lezer op de gelezen

tekst. Wanneer de lezer over die ervaring met iemand spreekt kan zij niet volstaan om alleen de emotie te noemen: mooi of niets aan. Zij zal proberen een argument te geven waarom ze het gelezene al dan niet mooi vond. Ze geeft dan een waardeoordeel. Zo'n waardeoordeel is, misschien in tegenstelling tot wat u denkt, niet alleen toegestaan aan een geleerd iemand, een persoon die is aangesteld als officiële nadenker. Nee, ieders waardeoordeel, jong of oud, eenvoudige of hooggezetene, vrouw of man is waardevol.

Ik heb daarom mijn recensie opgebouwd rondom de vijf ijkpunten waarmee het mogelijk zou moeten zijn een tekst enigszins te beoordelen. Maar, laat u niet van de wijs brengen: het blijft een individueel oordeel. Het mijne. Want ik kan bij het lezen alleen maar uitgaan van mijn eigen waarde-ervaring en van daaruit komen tot een waardeoordeel.

De teksten

Het eerste ijkpunt gaat over de vraag: hoe zie je de teksten in de bundel in verhouding met de werkelijkheid daaromheen of tot een ideale werkelijkheid. Ik kan zeggen, dat ik het geweldig vind dat VGL het initiatief genomen heeft tot het samenstellen van deze bundel. Vooral omdat zij dit niet zomaar heeft gedaan als een bedacht plan. Nee, het boek is ontstaan vanuit de alledaagse werkelijkheid.

Preciezer gezegd, vanuit de alledaagse werkelijkheid van vrouwen. In de Inleiding vertellen de redactieleden de voorgeschiedenis van de bundel.. Deze is geworteld in de thema's van een door de werkgroep zelf geschapen theaterstuk met de titel 'Mij een zorg...' Met dat stuk trok VGL door Limburg. De reacties van de vrouwelijke toeschouwers en wat de theatermaakster daaruit leerden leidden naar het thema 'afscheid nemen'. Dit bleek als een leidraad door vele vrouwenlevens te lopen.

Wat de werkgroep ook leerde was dat vrouwen het vaak moeilijk hebben met afscheid nemen omdat afscheid in de alledaagse werkelijkheid zo moeilijk bespreekbaar is te maken. Afscheid is vaak pijnlijk dus vaak niet welkom. De oplossing die de werkgroep daarvoor vond, was: vrouwen zullen zelf met teksten en rituelen moeten komen om aan de emoties rondom afscheid nemen, of deze nu vrolijk, bevrijdend of hartverscheurend zijn, uitdrukking te geven. VGL heeft vervolgens oproepen doen uitgaan om teksten op te sturen over dit thema. De reacties die vanuit het hele land kwamen, zijn nu verzameld in de bundel. De teksten behoren tot de werkelijkheid van vrouwen.

Maar hoe is het met de ideale werkelijkheid? Tot voor kort, en voor anderen tot nu toe, hebben vrouwen hun werkelijkheid vaak moeten persen binnen de grenzen van de ideale werkelijkheid — ik zeg het voor de duidelijkheid even zwart-wit, binnen de ideale werkelijkheid, dus volgens de ideeën, van door officiële instanties, organisaties of instituten aangestelde functionarissen, hoogwaardigheidsbekleders en dergelijke. Tot voor kort of tot nu toe waren of zijn dat meestal personen die geen deel hebben aan de wereld waarin vrouwen

zich meestal ophouden of dienden op te houden. De werkelijkheid van vrouwen kwam en komt daarom vaak in botsing met de geïdealiseerde werkelijkheid die rondom hoogtepunten in het geïdealiseerde leven was/is geschapen. En zo kan het gebeuren dat vrouwen het thema 'afschied nemen' niet bespreekbaar of hanteerbaar konden maken op de manier zoals het binnen het eigen levenskader paste.

Daarom: blij dat deze teksten er zijn.

Van de hand van vrouwen

Het tweede ijkpunt is de vraag: wat is er te zeggen over de maatschappelijke en politieke opvattingen van de schrijver; en hoe ziet zijn kunstopvatting er uit. Om te beginnen bij het laatste. Het is de redactie niet te doen geweest om een kunstzinnige bundel in de eerste plaats. De eerste wens was: er moeten teksten komen van vrouwen zelf. De redactie geeft in de inleiding grenzen aan waar de teksten aan moesten voldoen. Ze

- moesten door vrouwen zijn geschreven
- mochten niet eerder zijn gepubliceerd
- moesten op een zo breed mogelijk vlak het thema 'afschied nemen' presenteren
- moesten door een zo breed mogelijke groep gebruikt kunnen worden; zowel door vrouwen als mannen, onafhankelijk van hun opleiding.

De redactie kiest door deze begrenzing echt voor teksten opkomend uit de alledaagse praktijk van vrouwen. Dus zijn de teksten van verschillend niveau, licht ze toe. Maar wat is er met 'niveau' gezegd? Wie geeft aan wat niveau is? Laat de redactie zich toch ongemerkt leiden door een vaststaand waardeoordeel? Wat werkelijk telt in deze teksten is toch de vraag: wekken ze emoties op? Raken ze mensen in het hart? Alleen de reactie van de individuele lezeres kan dit beoordelen.

Vanuit dit ijkpunt behoort ook gekeken te worden naar de maatschappelijk en/of politieke opvattingen van de auteurs. Voldoende is te verwijzen naar een bekende onliner van de vrouwenbeweging: het persoonlijke is politiek. Dus gaat het op politiek en maatschappij betrokken teksten.

Afscheid vieren

Het derde ijkpunt luidt: hoe zie je de bundel op zichzelf, als autonoom geheel wat betreft de vorm en de stijl? De vorm hangt samen met de zo breed mogelijke insteek op het thema 'afschied nemen'. In de vijf hoofdstukken is een indeling gemaakt naar de soorten van afscheid nemen. Ik kijk daarbij eerst naar de titel: 'afschied vieren'. Het zijn twee woorden die in tegenspraak lijken met elkaar. Afscheid heeft vaak het beeld van iets wat onaangenaam is, verdriet geeft. De teksten maken duidelijk dat er ook afscheid is dat met vreugde samenvalt. Of afscheid als een markeringspunt in het leven. Al die verschillende punten moeten gevierd worden. Dat weten vrouwen die over merkpunten en struikelblokken in het leven nadenken. Vieren is in ons taalgebruik een woord dat in zichzelf een tegenspraak lijkt te hebben. Het valt zeker niet vanzelfsprekend samen met plezier maken. Vieren heeft verschillende betekenissen.

Het staat voor feestelijk gedenken. Met gedenken til je een afscheid uit boven de sleur waarin het alledaagse terecht kan komen. Om het bijzondere van dat moment aan te geven. Het feestelijke er van is, ook als het om iets droevigs gaat dat je, meestal dierbare mensen bij elkaar roept. Je hebt er anderen bij nodig. Het verhaal over de Limburgse vlaai in de bundel is er een voorbeeld van.

Vieren staat ook voor eer bewijzen. Dat eer bewijzen vind ik terug in het hoofdstuk rituelen. In een gezamenlijk ritueel vieren kinderen die de basisschool verlaten samen met hun ouders en leerkrachten de overgang van het basisonderwijs naar het vervolg onderwijs. Nog eenmaal samen en ze vlinderen uit, al naar hun gaven en mogelijkheden. Deze betekenisgeving aan het 'van school af gaan' lijkt mij een eerbewijs aan het leven zelf. Het leven dat maar al te vaak tussen mensen door glipt, waar nauwelijks aandacht aan wordt gegeven, krijgt betekenis door aan een hoogtepunt daarin een speciale vorm te geven met al die mensen die er op dat moment bij horen.

Vieren is ook: toegeven aan. In het kader van dit boek kun je zeggen: door de teksten uit deze bundel te gebruiken en hardop met anderen uit te spreken, geven we toe aan gevoelens van verdriet, wanhoop of vreugde op een moment dat die emotie zich voordoet.

Een voorbeeld daarvan is het met anderen betekenis geven aan een echtscheiding of het verbreken van een innige relatie. Ik denk aan het gedicht van een religieuze die haar pijn verwoordt om het vertrek uit het klooster van haar medezuster heel lang geleden. Waar destijds, aan het begin van een relatie, de Eeuwige als getuige van een belofte werd aangeroepen, mag deze weer worden aangesproken op het moment dat mensen toegeven aan het gegeven dat een andere weg wordt gekozen, van afscheid. In 's hemelsnaam.

Het woord vieren is in ons taalgebied ook een verwijzing naar officiële liturgieën in de kerken waar vrouwen nog zo vaak niet aan het woord komen. En dat geeft een eigen legitimatie aan de bundel *Afscheid vieren in het spoor van vrouwen*.

Het vierde ijkpunt is de vraag: hoe is de relatie van de bundel tot de lezeres van deze teksten? Veel verschillende vrouwen schreven over vele variaties van afscheid nemen. Maar centraal staat het hoofdstuk van afscheid nemen over de grens van het licht en daaroverheen... Het gaat dus om teksten van heel diverse vrouwen met heel diverse afscheidservaringen. Niet alle teksten zullen herkenning oproepen. Sommige ervaringen kennen vrouwen wel of nog niet als waarde-ervaring. Maar ook al is het niet de eigen emotie die je leest in de tekst, evengoed kan diezelfde tekst een verbinding vormen tussen jou en de ander die die ervaring wel heeft beleefd. Het is een herkenning van zoals de ander het beleefd zou kunnen hebben. Zo kan de tekst als instrument dienen om alleen of samen uiting te geven aan het delen van verdriet, wanhoop, vreugde, groei; in allerlei fasen die mensenlevens markeren.

Vrouwen maken in deze bundel in zekere zin zelf de dienst uit. Voor sommigen zal dat mogelijk zijn in officiële vieringen, voor anderen zal een zogenaamde alternatieve ruimte of kring van mensen even waardevol zijn. Vrouwen scheppen een eigen traditie. ‘Het is al begonnen’ beamen vrouwen met deze bundel.

En de traditie

Daarbij kom ik bij het laatste ijkpunt: welke plaats neemt de bundel, nemen de teksten in ten opzichte van andere bundels als het gaat om vernieuwende kracht of trouw aan de traditie.

In de inleiding verwijst de redactie naar een vorige uitgave (1997) van uitgeverij Narratio. De titel daarvan luidt *Zijsporen. Liturgie in het spoor van vrouwen*. De samenstelsters van dat boek zijn bij de verzameling van hun teksten ingegaan op een aanbeveling van de Tweede Oecumenische Vrouwensynode: het publiceren van liturgische teksten door vrouwen geschreven. Ook voor deze teksten ging een oproep uit naar vrouwen om teksten te maken en op te sturen. Van *Afscheid vierden in het spoor van vrouwen* kan dus gezegd worden dat de bundel in een traditie staat. Een verschil met ‘Zijsporen’ is dat haar redactie haar oproep deed via de Nieuwsbrief van de *Oecumenische Vrouwensynode* (OVS).

VGL gebruikte zowel een kanaal verwant aan de eigen achtergrond, het magazine *Zijwind*, als een seculier kanaal, het maandblad *OPZIJ*. In een traditie staat ‘Afscheid vierden’, gezien andere bundels die de laatste twintig jaar verschenen, speciaal voor en door vrouwen geschreven, waaruit veel wordt gezongen.

Eva’s lied 1 en 2, Als een boom aan stromend water en *Aangeraakt* zijn enkele voorbeelden daarvan. Het verschil met deze bundels is toch vooral dat het in de bundel van vandaag gaat om een specifiek thema en dat het, evenals bij *Zijsporen* gaat om auteurs, van wie in de meeste gevallen nog geen tekst of lied is gepubliceerd.

Zoekend naar vernieuwende kracht van de teksten of trouw aan de traditie waar dit laatste ijkpunt nog naar vraagt, valt me op dat in de inleiding van ‘Afscheid vierden’ nergens gesproken wordt over een zijspoor, in de zin van afgeleid van of gaande naast het hoofdspoor. In *Zijspoor* wordt in de inleiding verwezen naar *afwijken van het hoofdspoor, de heersende theologie* met daarmee verbonden bespiegelingen over machtsverhoudingen die daarin een rol speelden en de hoop op een heelwording in de toekomst. Bovendien is de indeling voor een flink deel gericht op kerkelijke liturgie en het kerkelijk jaar. De redactie schrijft onder andere, en dat heeft veel weg van een verdediging: ‘Ook op zijsporen laat God zich vinden’. De redactie van *Afscheid vierden in het spoor van vrouwen* daarentegen rept niet over een zijspoor. Het gaat in haar inleiding slechts om ‘in het spoor van vrouwen en haar alledaagse werkelijkheid’. Niet meer en niet minder.

Kort en duidelijk verwoordt de redactie in een ‘Tot slot’ dat ze hoopt er in geslaagd te zijn een gebruiksbundel te hebben gemaakt die uitkomst biedt aan mensen die woorden en/of gebaren zoeken om speciale momenten te markeren. Vanuit die autonome positie gezien kan *Afscheid vierden in het spoor van vrouwen* zeker gezien worden als vernieuwende impuls in de traditie van liturgische vrouwenbundels.

De bundel op zichzelf is een uitdrukkelijke uitnodiging aan vrouwen om zelf aan het werk te gaan.

Niet beklijfd

Ik wil deze bundel vrouwenteksten nog een andere betekenis toekennen. De laatste jaren is er een neergang te zien van veel activiteiten die twintig tot dertig jaar geleden ontstonden als (oecumenische) vrouwenbeweging. Ik noem die neergang het weglekken van wat vrouwen hebben ontwikkeld binnen eigen tradities. Duidelijk wordt dat veel van de resultaten van die activiteiten niet beklijft. Dat werk is, om welke reden dan ook, niet of onvoldoende opgepakt of heeft zich niet genesteld in bestaande structuren. Waarom het is zoals het is, behoeft vandaag niet opgelost te worden. Maar het gegeven is wel iets wat geconstateerd moet worden. Het is ook iets wat aandacht behoeft en wat geanalyseerd moet worden. In verband met de toekomst van het alledaagse bestaan van vrouwen. Daarom is de bundel *Afscheid vieren in het spoor van vrouwen* een teken dat vrouwen ondanks deze duidelijke neergang, desondanks of juist bezig zijn hun eigen, alledaagse leven in te richten naar eigen behoeften. Met nieuwe aandacht voor de overgangen in dat leven.

Los van of op kritische afstand van een traditioneel hoofdspoor, dat vaak afleidde en/of onnodige aandacht en energie vergde, is er met deze bundel een begin gemaakt. Ja een begin. Vrouwen hebben met deze bundel de verantwoordelijkheid voor het essentiële in het eigen leven uitgedrukt. Ze treden op eigen gezag in de ruimten waar de hoogtepunten van het leven worden gemarkeerd. Vrouwen zijn doodgewoon begonnen met een 'gebruiksbundel' die uitkomst kan bieden aan mensen die woorden en/of gebaren zoeken om het leven te markeren. Vrouwen drukken op deze wijze doodgewoon al levend hun geloof uit.

Een bindend element in de bundel, afgezien van het thema, zijn de telkens terugkerende beweeglijke illustraties van Marlies Croonen-van Gansewinkel.

Ik wens deze bundel toe dat hij andere vrouwen het lef zal geven om hetzelfde te doen als de dichters: woorden geven aan het leven.

Caroline (2000) boekpresentatie

14 september 2000 Protestantse Lambertuskerk, Vught

Caroline, zoektocht naar mijn vermoorde dochter; uitgeverij De Vijver, ISBN 9076224153

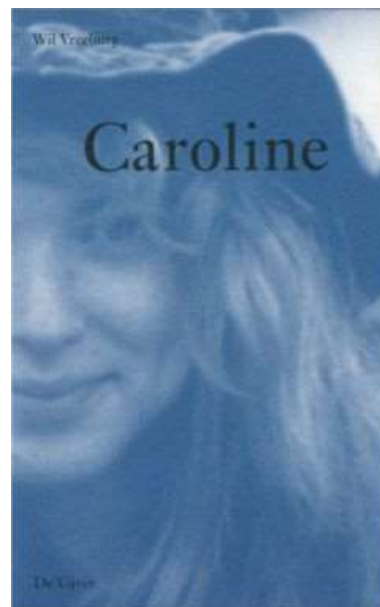
Sieth Delhaas

Geachte Mevrouw Vreeburg, Geachte aanwezigen!

Caroline is de titel van het boek, dat mevrouw Wil Vreeburg vier jaar na de gewelddadige dood van haar dochter schrijft.

Toch is het boek geen levensbeschrijving van haar dochter. Het is ook geen verslag van haar gewelddadige dood. Dat verslag kon Mevrouw Vreeburg niet schrijven. Het verhaal rondom de laatste dagen, de laatste levensuren van Caroline ontbrak toen ze het boek begon te schrijven. En dit verhaal ontbreekt nog steeds.

Dat mevrouw Vreeburg dit boek desondanks kon schrijven, dat ze voldoende stof had om tweehonderd pagina's te vullen, heeft alles te maken met de wijze waarop zij met de verdwijning van haar dochter is omgegaan. Hoe zij, vanuit de diepte van die onuitsprekelijke ervaring, begon zich te weer te stellen tegen wat haar en haar gezin onafwendbaar dreigde te verstikken.

Dat mevrouw Vreeburg voldoende stof had om dit boek te schrijven, is te danken aan haar opvatting over betrokkenheid, menselijkheid, verantwoordelijkheid en haar doorzettingsvermogen. Zij wacht niet af. Als zij vindt dat er onvoldoende wordt gedaan om haar dochter op te sporen, legt zij haar lot niet in handen van anderen, maar trekt er zelf op uit.

Ze laat zich niet imponeren door systemen en bureaucratieën. Ze stelt terplekke de vragen die ze te stellen heeft. Ze breekt met haar woorden het gewicht van de systemen, de gewichtigheid van de functionarissen. Ze laat zich niet imponeren door de irritatie van ambtenaren die niet gewend zijn dat hèn vragen worden gesteld. Ze laat zich niet door geschrokken reacties van ambassadepersoneel afbrengen van het zichzelf gestelde doel. Haar directe optreden is kennelijk ongebruikelijk in de overheidsstructuren, die onze en andere Europese samenlevingen vorm geven.

Mevrouw Vreeburg laat in het verslag van haar zoektocht haarscherp zien wat en wie er schuilgaan achter vertrouwenwekkende namen van instanties als politie, ambassades, justitie. De menselijkheid daarvan wordt, zo ervaart ze, soms slechts door een enkeling vertegenwoordigd. Een enkeling, die de moed heeft om de regels te doorbreken of te negeren. Een enkeling die begrijpt dat een mens op zoek is naar een medemens.

Dit boek is voor mij bijzonder omdat Mevrouw Vreeburg met haar handelwijze uitstijgt boven de rol die men haar rondom haar boek misschien wat al te gemakkelijk toebedeelt: de rol van moeder. De moeder van een vermoorde dochter.

Voor mij vertegenwoordigt ze meer.

Zij vertegenwoordigt voor mij vooral datgene waarvan onze samenleving een tekort openbaart. Zij gedraagt zich in haar zoektocht naar haar dochter als een burger, als een burgeres, nauwkeurig gezegd, die haar verantwoordelijkheid neemt en opeist.

In die zin is dit boek ook een voorbeeld van burgerzin. Dat wil zeggen, dat mevrouw Vreeburg haar rechten en plichten als staatsburgeres ernstig neemt. Zij werkt niet alleen aan dat wat haar gezin ten goede komt. Dat mag je van een moeder verwachten. Inderdaad. Maar zij bezit ook de zin voor datgene wat de samenleving ten goede komt.

De vraag die voor mij bij het lezen van dit boek op de achtergrond steeds meeklinkt is: wat is de mens?

Een geliefd kind eindigt, zoals zij het zelf uitdrukt, weggesmeten over een vangrail langs een snelweg. Een vangrail, aangebracht om de chauffeurs op de weg te houden, wordt van symbool van veiligheid tot symbool van ontmenselijking.

De kracht waarmee de moeder – hier gebruik ik met opzet het woord moeder – de terugkeer van het lichaam van haar dochter bevecht, doorbreekt die keten van geweld en ontmenselijking. De waardigheid van de vermoorde mens Caroline wordt in de kring van geliefden en vrienden hersteld.

Het boek zal zijn lezers en lezeressen vinden. Ik hoop, dat het de emotie, de verontwaardiging, het medelijden overstijgt.

Ik hoop dat dit boek veel vragen zal oproepen. Vragen die de laatste jaren steeds duidelijker worden uitgesproken en gehoord. Vragen over zinloos geweld. Vragen over waarden en normen rondom dit geweld. Vragen over oorzaken.

Het zijn vragen aan de samenleving en aan onszelf.

Enkele van mijn vragen bij deze ontwikkelingen van de laatste jaren zijn: wie zijn de daders? Waarom zijn de daders zo vaak mannen, jongens? Waarom zijn de slachtoffers zo vaak vrouwen, meisjes?

Ik lees in een boekje met interviews en bijdragen over zinloos geweld *Mensen gevraagd*, een gesprek met een hoogleraar criminologie aan de Rijksuniversiteit Groningen. Hij vraagt zich af hoe we de spiraal van toenemend geweld kunnen doorbreken en ombuigen. Hij benoemt aanstaande plegers van geweld als kinderen, jeugdigen en jongeren. Ik denk dat het ook belangrijk is om te benoemen en te onderzoeken hoe het gepleegde geweld verdeeld is over jongens en meisjes. Over mannen en vrouwen. Dat is belangrijk om er achter te komen welke krachten in de structuren, ideeën en beeldvorming binnen onze maatschappij werkzaam zijn, die deze verschijnselen veroorzaken of oproepen.

Ik hoop, dat al die vragen van mensen niet zinloos blijken te zijn. Dat de vragen niet in een luchtledig blijven hangen.

Mevrouw Vreeburg: Ik hoop, dat uw boek *Caroline* mensen na het lezen tot spreken zal brengen in en over onze samenleving.

Ik hoop van harte dat uw boek, juist door dit spreken, bijdraagt aan een samenleving waarin de vraag: wat is een mens? steeds opnieuw kan en zal worden gesteld.

Een gevierde vrouw (1998) boekrecensie

Sieth Delhaas

Roodkoper, februari 1998

- *Etty Mulder, Hildegard van Bingen, een vrouwelijk genie in de middeleeuwen; Uitgeverij Ambo, Amsterdam f 24,90*
- *Ingrid Riedel, Hildegard van Bingen, profetes van kosmische wijsheid; Uitgeverij Ten Have, Baarn. f 49,90*
- *Henri Boelaars o.s.b. ff, Commentaar op de miniaturen in Scivias van Hildegardis van Bingen. De Ariadnedraad van een monnik; Uitgeverij Kok, Kampen, f 39,90*

Inleiding

Tegenwoordig pluk je de informatie over haar van Internet, pagina's lang en, uitgeprint, centimeters dik. Dat vluchtige medium, dat associaties oproept met haar visioenen die negenhonderd jaar later nog te aanschouwen zijn omdat zij ze zorgvuldig liet vastleggen, onder haar toezicht, door de miniaturisten van haar klooster.

Ik noem haar een gevierde vrouw omdat in 1998 haar negenhonderdste geboortedag wordt herdacht. Eigenlijk is die viering in haar geboorteland al begonnen op haar sterfdag in september jongstleden, en duurt voort tot september 1998. Haar kloosters aan de Rijn in Rudesheim en Eibingen zijn de middelpunten.

Gevierd worden in de betekenis van geëerd mag wel nadat haar betekenis door kerkelijke twijfelaars honderden jaren lang is miskend of geheel ontkend. Weinigen weten van haar. In de twaalfde eeuw was zij in Europa alom bekend, maar ze raakte uit de gunst. Ze haalde, ondanks vele pogingen, de heiligenkalender niet.

In het jaar 1141

Na de herdenking van haar achthonderdste sterfdag in 1979 verschenen er in Nederland enkele boeken over haar.

Zij grijpen terug op het wetenschappelijke werk dat Maria Schrader en Adelgundis Führkotter, benedictinessen van de Abdij St. Hildegard te Eibingen, in 1956 begonnen. Zij wilden eindelijk, na eeuwen, *bewijzen* dat het omvangrijke en goed bewaard gebleven werk van hun medezuster – bestaande uit driehonderd brieven en negenenzeventig liedteksten en muziekstukken – geen vervalsing was door onder anderen haar biograaf, maar werk van haar eigen handen.

Het meest waardevol voor mij is het boek van Prof. dr. Etty Mulder. Omdat zij op een betrokken, maar objectieve wijze de hele wijds van Hildegards *kosmische leven* in grote lijnen heeft neergezet. Zij noemt de abdis een *vrouwelijk genie* en opent met woorden van Hildegard:

‘In het jaar 1141 na de menswording van God, toen ik tweeënveertig jaar en zeven maanden oud was, barste de hemel open in een vurig licht. Het doorstroomde heel mijn geest en het doorgloeide mijn hart als een vlam die niet echt brandde maar alleen verwarmde, zoals ook de zon iets waarop zij haar stralen richt, verwarmt. En plotseling ontsloot zich voor mij de betekenis van de psalmen, van de evangeliën en van de overige boeken uit het oude en het nieuwe testament.

Dit alles zag en hoorde ik, maar toch kon ik er niet toe komen het op te schrijven. Niet uit onwil, maar uit een twijfel, zó hevig dat Gods gesel mij op het ziekbed wierp. Eindelijk bracht ik daar, door grote pijnen neergeslagen, mijn hand tot schrijven. Toen keerden mijn krachten terug. Pas toen herstelde ik van mijn ziekte.’

De Rupertsberg

Vanaf haar achtste jaar woont Hildegard onder de hoede van de kluizenares Jutta von Spönheim in een kloostertje behorend bij de St. Disiboodsabdij, levend onder de regel van Benedictus. Als Jutta in 1136 sterft, wordt Hildegard door haar medezusters met algemene stemmen tot abdis gekozen. Door de groei van de vrouwengemeenschap sticht zij – onder hevig verzet van de abt van de Disiboodsabdij – in 1150 een zelfstandig vrouwenklooster op de Rupertsberg te Bingen. In 1165 krijgt ze de beschikking over de leegstaande gebouwen van een augustijner klooster aan de overkant van de Rijn. Met de bijbehorende landerijen is er een goede basis voor het leven van haar zusters die zich blijvend aandienen om in de gemeenschap te worden opgenomen. Twee maal per week vaart de abdis de Rijn over om haar dochters daar te bezoeken.

Hildegards kloosters stonden bekend om de grote hygiëne en nadruk op een gezonde leefwijze. De boeken die zij over de natuur heeft geschreven, beschrijven dieren, planten en mineralen. Het bijzondere van Hildegards visie is dat zij de hele macrokosmos, waarvan de microkosmos van het menselijk lichaam het centrum is, als doordrongen weet van een uniforme kracht: de *sancta viriditas*: het heilige groen. Dit groen is de *hartskracht* van *hemelse geheimen*. Als een uit God voortvloeiende en van hem getuigende kracht werkt het groen in alles en iedereen. Zij weet dat als de mensen met God, de bron van dit groen, verbonden zouden zijn gebleven, er geen onvruchtbaarheid zou zijn op aarde.

Ingrid Riedel, hoogleraar godsdienstpsychologie, citeert in haar boek het volgende gedicht:

*O, alleredelst groen,
dat wortelt in de zon
en straalt in heldere lichtheid
binnen de kring van het draaiend rad,
dat de heerlijkheid van het aardse niet raakt:
omarmd door de hartskracht van hemelse geheimen
kleur je als het morgenlicht
en vlam je als de gloeiende zon.
Jij groen
bent omsloten door liefde.*

Middeleeuwen

Hildegard is en blijft, denk ik, ver en vreemd voor ons laat-twintigste-eeuwse mensen. Haar wereldbeeld leren we vooral kennen uit haar visioenen die voor die uit de bijbelse Openbaringen niet onder doen. Henri Boelaars becommentarieerde de visioenen uit haar eerste werk, de *Scivias*. Ingrid Riedel gaat in haar boek verder in op Hildegards belangrijkste kosmosgeschrift, het *Liber divinorum operum*. Vooral dit werk laat, in vergelijking met de *Scivias*, een verschuiving naar het vrouwelijke in Hildegards godsbeeld zien.

In het reeds begonnen jaar van Hildegard zullen zich veel mensen met haar bezighouden. En naar ik vrees zullen velen, juist vanwege de weidsheid van haar *weten* en *schouwen*, met een voor hen bruikbaar stukje van haar persoon en werk op de loop gaan. Vooral in deze tijd waarin kosmologie een modewoord is geworden. Prof. Etty Mulder stelt in haar boek de – zeker voor dit feestjaar – terechte vraag: hoe men de genialiteit van Hildegards persoon het minst onrecht doet.

Vrouw tegen kindermoord (1997) boekrecensie

Sieth Delhaas

Roodkoper, tijdschrift voor religie, cultuur en politiek, februari 1997

Christa Wolf Medea. Stemmen; Uitgeverij Van Gennep, Amsterdam. Prijs f 39.90

Wie de Medea van Christa Wolf gaat lezen, zou eerst de versie van Euripides moeten lezen of herlezen, om zich te binnen te brengen hoe en met welke woorden in dit drama over deze vrouw wordt gesproken; wat op haar kerfstok is geschreven en wat door alle eeuwen heen in allerlei toonaarden is herhaald. Om zo het onderscheid tussen de beide versies te leren kennen en beter te kunnen begrijpen.

Vorm

De toevoeging stemmen aan de titel van het boek geeft tegelijkertijd de vorm ervan weer. Zes verschillende stemmen vertellen in elf korte hoofdstukken het verhaal van de vrouw die bekend is als broeder- en kindermoordenaar. Als wilde vrouw. Als tovenaars.

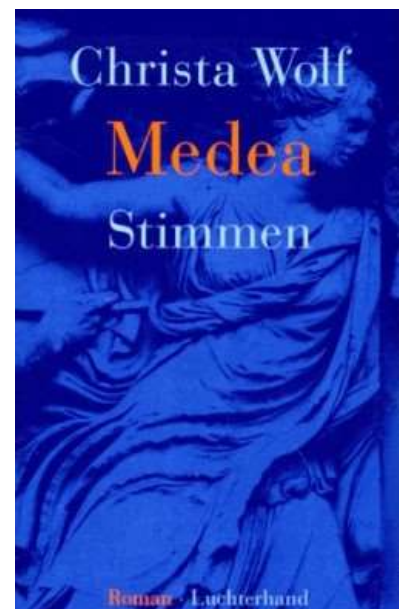
Vier hoofdstukken lang krijgt Medea de gelegenheid iets te vertellen over zichzelf en de situatie waarin zij, haar echtgenoot en kinderen, de met haar naar Korinthe gevluchte Kolchiërs en het Korintische koningshuis en zijn burgers verkeren.

In haar eigen verhaal wordt het eeuwenoude beeld al direct ontmaskerd. Die ontmaskering wordt door de andere stemmen niet tegengesproken, al zijn er onder hen die haar ten dode toe haten. Wild is ze zeker – wild noemen Korintiërs een vrouw die voet bij stuk houdt. Wild is ze ook als vrijgevochten vrouw die de machthebbers doorziet en met gevaar voor eigen leven die macht weerstaat en aan de kaak stelt, omdat die de dood voor de stad betekent. Geheimen brengt ze letterlijk aan het licht als het gaat om de vermoorde koningsdochter; een misdrijf, waarop het rijk van de Korintiërs sinds koning Kreon is gegrondvest.

Medea ontdekt in Korinthe dat daar, evenals in haar eigen land Kolchis, een kind is vermoord om de macht van de koning voort te laten bestaan. Vrouwen wilden het land redden, maar de koningen van Kolchis en Korinthe doodden beiden hun kinderen.

Sinds men weet dat Medea die moorden heeft ontdekt, moet zij vermoord, maar het lukt de koning van Korinthe en zijn handlangers niet haar te doden. Meer dan een verbanning zit er niet in. Buiten de stad, in een grot overleeft ze samen met de dochter van haar min op een menu van korstmossen, kevers en mieren.

Haar man Jason, eens de dappere aanvoerder van de Argonauten, lijkt een lafbek; hij loopt de koningstroon mis. Haar kinderen vallen in handen van de Korintiërs die zelfs de herinnering aan haar in haar kinderen willen vernietigen.

En Medea? Haar spottende lach vergaat haar ten leste als ze het lot van haar kinderen verneemt. Vervloeken is wat haar rest. En dan haar vraag: 'is er een wereld te bedenken, een tijd waarin ik zou passen?' Ze weet dat er niemand is aan wie ze dat zou kunnen vragen.

De auteur

Christa Wolf heeft in krap tweehonderd pagina's een schat aan kennis bijeengebracht over de wereld waarin de Medea-sage en het verhaal over de Argonauten-expeditie ontstond, zo'n zeven eeuwen voor onze jaartelling. Een vreemde, tegelijkertijd vertrouwde wereld; door conflicten, machtsstructuren en doodgewone mensen ook herkenbaar in onze tijd. Strijd tussen de generaties, tussen de geslachten, tussen behoeders van machtige religies en wijze vrouwen en mannen die oude tradities vertegenwoordigen; machtige astronomen die de hemelstructuren beheersen, tegenover genezeressen die de mens op eigen krachten leren vertrouwen.

Aparte aandacht verdienen de korte citaten waarmee elk hoofdstuk begint: als men ze achter elkaar leest geven ze iets prijs van de intenties van de schrijfster.

Herkenning

Het is verleidelijk om in de zo herkenbare problematiek van het klassieke Korinthe de problemen van een herenigd Duitsland terug te lezen. Daarmee zou de roman tekort worden gedaan.

In 1990 verscheen er een pocketuitgave met de titel *Reden im Herbst* (Aufbau Verlag-Berlin). Daarin zijn toespraken van en interviews met Christa Wolf bijeengebracht van vlak voor, tijdens en na *De Wende*. In die bijdragen gaat het vooral om de vraag welke rol de kunst in de oude DDR en tijdens *De Wende* heeft gespeeld en welke rol er voor de kunst na de hereniging met West-Duitsland is weggelegd. Wat de literatuur betreft geeft ze daarop zelf een antwoord: 'De literatuur zal datgene moeten doen, wat altijd van haar verwacht mag worden: ze zal de blinde vlekken uit ons verleden moeten verkennen en de mensen in de nieuwe verhoudingen moeten begeleiden'.

Deze uitspraak lijkt mij een waardevolle leidraad bij het luisteren naar de stemmen in haar eerste roman na die indrukwekkende periode.

De vertaalster Tinke Davids verdient lof omdat haar woorden de stijl van Wolf ook in het Nederlands staande houden.

De landvoogdes (1997) boekrecensie

Sieth Delhaas

Roodkoper, tijdschrift voor religie, cultuur en politiek, januari 1997

Recensie eveneens in: Nieuwsbrief Vrouw Geloof, Leven te Roermond, december 1996

De Landvoogdes, Maria de Groot; Uitgeverij Kok, Kampen, f 29.90

Met *De Landvoogdes* is Maria de Groot, dichteres en theologe, het waagstuk aangegaan teksten en achtergronden uit het Nieuwe Testament als uitgangspunt te kiezen voor een roman. Ik noem het een waagstuk, omdat het Christendom in onze cultuur op zijn retour lijkt; kunstenaars die er – nog – op een positieve wijze mee bezig willen zijn mogen nauwelijks op aandacht rekenen. Misschien heeft het Christendom ook weinig met dit boek te maken, gaat het meer over welke betekenis joodse en Romeinse tijdgenoten hechten aan bepaalde gebeurtenissen aan het begin van onze jaartelling.

Het verhaal

De hoofdpersoon in *De Landvoogdes* is Claudia, echtgenote van Pontius Pilatus, sinds 26 landvoogd over Judea. Met haar echtgenoot woont ze in Caesarea, de residentie van de Romeinse procuratoren. Op het moment dat de roman speelt, enkele dagen voor het joodse Pascha, de dagen waarin de terechtstelling van Jehosjua van Nazareth wordt voorbereid en uitgevoerd, verblijft ze met haar echtgenoot in het paleis van Herodes in Jeruzalem.

Ze blijkt bevriend met allerlei vrouwen die zijdelings in nieuwtestamentische verhalen worden signaleerd. Van Maria de Groot krijgen ze naam en gezicht. De vrouwen benutten haar relaties en kennis om Jehosjua te beschermen tegen de wreedheid van de Romeinen in deze dagen vol onrust als de stad overstroomd wordt door pelgrims.

Tijdens een diner en dansfeest dat de vrouwen organiseren voor Herodes en zijn vrouw, tracht Claudia de viervorst een vrijgeleide voor Jehosjua te ontfutselen. Hij weigert, maar geeft de vrouwen zelf een vrijgeleide zodat zij hun vriend tot na het paasfeest buiten de stad in veiligheid kunnen brengen. Dit plan mislukt.

De meester wordt gevangengenomen. Claudia heeft in die nacht een wonderlijke belevenis van een gevecht dat doet denken aan dat van Jacob met de Engel. 'Ik weet niet hoe lang ik geworsteld heb, van mij afgeslagen, zwijgend, onweerstaanbaar. De dwingeland wil gaan, maar ik laat het niet toe. Deze tegenstander heeft mijn kracht aan mij onthuld. Ik ben uitgeput en onsterfelijk.' De man geeft haar een nieuwe naam: 'Veronica, want je hebt

waarachtig gestreden.’ Zelf verradt hij zijn naam niet en verdwijnt in de schemer van de nieuwe dag.

Eén keer krijgt ze Jehosjua, van wie haar vriendinnen vol zijn, te zien. Gebukt onder het kruis, onderweg naar de heuvel waar de Romeinen bijna dagelijks joden terechtstellen. Deze ontmoetingen, haar dromen, gecombineerd met de gesprekken met haar vriendinnen en anderen, doen haar besluiten na de dood van Jehosjua haar man te verlaten. Ze reist met Junius Gaius, de centurio die getuige was van zijn dood, verkleed als mimespelers per schip naar Alexandrië waar ze haar Romeinse pleegdochter weet.

Deze Lucia woont ‘in een gemeenschap van joden en mensen uit de volkeren’ in simpele behuizingen buiten de stad. Een gemeenschap ‘waar de mensen genezen van hun illusies door hun dromen’.

Nieuwe betekenis

De roman bestaat uit vierenvestig uiterst korte hoofdstukjes. Dat geeft het verhaal een geweldige vaart. Een overbekende geschiedenis wordt nieuw door de betekenis die de uit de schaduw van het oude verhaal naar voren tredende personages aan de gebeurtenissen rondom Jehosjua hechten. Is het een droom die de mensen zelf moeten verwerkelijken?

Voor dromen zijn nauwelijks woorden. Wie zal ze vertellen en duiden? Maria de Groot is in de eerste plaats dichteres, zoals ze zelf zegt. De taal waarmee zij deze roman geschreven heeft, verradt dit. En waarschijnlijk is het de enige taal waarmee dit verhaal opnieuw geschreven kon worden.

Het waagstuk is wat mij betreft geslaagd. De auteur ontkomt aan de verleiding om oude dogma’s in een nieuw jasje te steken. Rabbi Jehosjua was een bevrijde. Vriendin Vashti: ‘Voor hem zijn Golgotha en Gerizim, Sion en Capitolinus gebergten van de aarde. Daar wordt geboren en gestorven, gestreden en vrede gesloten, verraden en verzoend. Maar in mensen breekt de vrijheid aan. Tijd kan alleen geheiligd worden in daden van mensen.’

En waarom de vrouwen tenslotte door de dood heen Jehosjua trouw bleven?

‘Hij en wij kennen de weg van de nederlaag.

Wie de nederlaag in eigen leven kent, kent zichzelf en weet wanneer te zwijgen en wanneer te spreken.’

De schrijfster laat personages uitspraken doen die herinneren aan haar gedichten, en aan wat zij bijvoorbeeld schreef naar aanleiding van het Evangelie naar Maria: als de profetes Daphne, in het verhaal omgekomen onder het geweld van de Romeinen, Claudia in een droom ontmoet en haar aanspreekt: ‘Ik ben gekomen uit het weten tot de onwetendheid en uit de onwetendheid tot het weten. Leer mij kennen, Claudia, en vergeet mij. Jij bent zelf een wetende geworden.’

In het gesprek tussen Claudia en Junius, onderweg naar Alexandrië wordt een nieuwe visie op de relatie tussen de mensengeslachten gegeven. ‘Ook onze dromen zullen sterven’, zegt Junius, ‘immers, als wij gestorven zijn, is ook ons bewustzijn dat wij gestorven zijn, gestorven.’

‘Dat is een mannelijke gedachte,’ antwoordt Claudia. ‘Een vrouwelijke filosofie ziet er anders uit. Het lijden van de generaties die na ons komen, maakt deel uit van ons bewustzijn en de gestorvenen maken daar ook deel van uit, want wij zijn de bron van de nieuwe generaties.

Of je nu zelf kinderen voortbrengt of niet, je bewustzijn is een draad in het weefsel als geheel en de kleur van de draad bepaalt mee de waarde en de schoonheid van alle patronen.’

Wetend dat ze nooit tot het joodse volk kan behoren, ontdekt de Romeinse Claudia dat mensen nomaden moeten worden in een gevestigde cultuur. Zij zal van oase naar oase moeten trekken, van bron naar bron. Dat heeft ze geleerd tijdens die luttele dagen van haar verblijf in Jeruzalem.

Dochters van dagelijkse ervaring (1996)

boekrecensie

Sieth Delhaas

Roodkoper, tijdschrift voor religie, cultuur en politiek, 1996

De rib uit zijn lijf. Joodse spreekwoorden en zegswijzen over vrouwen. Mineke Schipper en Sabine Cohn; Uitgeverij Ambo, Baarn. f 29,90

In het boek *De rib uit zijn lijf* hebben Mineke Schipper, hoogleraar interculturele literatuurwetenschap, en Sabine Cohn, literatuurwetenschapper en journaliste, ruim 1100 spreekwoorden bijeengebracht die de positie van de vrouw in de joodse cultuur kenschetsen. Bronnen zijn de joodse culturen in landen waar joden zich vestigden, en joodse geschriften. Joodse spreekwoorden is het vierde deel van de reeks *Spreekwoorden over vrouwen wereldwijd* waaraan Mineke Schipper sinds het begin van dit decennium werkt.

Het is niet zomaar een persoonlijke hobby van deze hoogleraar. Ze vermeldt nadrukkelijk in het voorwoord dat het project onder bescherming staat van UNESCO 's International Fund for the Promotion of Culture. Dat lijkt mij bijna een voorwaarde om dit project – er staan nog uitgaven over het Caraïbisch gebied, Zuid-Amerika en de Arabische wereld op het programma – tot een goed einde te brengen. Niet zozeer vanwege de financiën, meer lijkt me de 'bescherming' noodzakelijk bij het zich bezighouden met de inhoud van de spreekwoorden en de daarachter schuilgaande mentaliteit.

Het wezen van spreekwoorden

Aan de opsomming van de spreekwoorden, opgedeeld in twintig verschillende thema's als levensfasen en lusten en lasten, gaan twee inleidingen vooraf, een van Schipper, een van Cohn. Schipper leidt de reeks als geheel in. Zij gaat uitgebreid in op het wezen van spreekwoorden. Is er een definitie? Nee. Ze kunnen omschreven worden als 'korte kernachtige zegswijzen, die in vindingrijke vorm een geloof of aanvaarde waarheid behelzen'.

Natuurlijk worden er pogingen tot definiëren ondernomen. Schipper heeft een aantal kenmerken ontdekt: 1. een beknopte, artistieke vorm; 2. de normatieve en conservatieve functie in de maatschappij; 3. de gezaghebbende geldigheid en 4. de anonieme herkomst.

Hoewel men geneigd is te denken dat spreekwoorden in het Westen niet meer zo veelvuldig worden geciteerd, geven steekproeven een ander beeld. Er zijn er zelfs die een waarschuwing inhouden spreekwoorden niet te onderschatten of te verwaarlozen. De macht en het belang ervan zouden wel eens samen kunnen hangen met de stabiliteit van een cultuur. Dat wil

zeggen: het spreekwoord moet serieus genomen worden zoals deze zegswijze, voorkomend in meerdere landen, de lezer voorhoudt: ‘Spreekwoorden zijn dochters van dagelijkse ervaring’.

Spreekwoorden zetten de eigen woorden kracht bij en verlenen de spreker prestige, met name als ze genomen zijn uit de koran en de bijbel, of van pausen, filosofen, dichters of geleerde zegsmannen afkomstig zijn. De Tsjechische literatuurwetenschapper Jan Mukarovsky schreef in 1971 (!) een artikel over het gebruik van spreekwoorden waarin hij duidelijk maakt dat ‘het de spreker mogelijk maakt gevoelige onderwerpen op een indirecte manier aan de orde te stellen’.

Niet veel goeds

Spreekwoorden zouden ook een beroep doen op de normen en waarden van de toehoorders. Als dat werkelijk zo is, zeggen de hier verzamelde meer over de alledaagse beeldvorming over vrouwen dan men heden ten dage zou willen hopen. In welke levensfase een vrouw ook zit, veel goeds schijnt er over haar niet te zeggen. Niet als je een meisje bent, niet als echtgenote, dochter of oude vrouw. De grootmoeder (11) komt er nog het beste af. Begin je over de lusten en de lasten die een man van vrouwen heeft, want de sprekers van deze woorden zijn mannen, dan vraag je je af waar een vrouw nog thuis kan zijn.

Gaat het over haar moederschap, dan wordt de vrouw geregeld gepresenteerd als meer ontrouw dan deugdzaam, en mannen worden voortdurend gewaarschuwd niet voor haar charmes en slechte bedoelingen te vallen. Bovendien moeten vrouwen en dochters voortdurend onder controle worden gehouden.

Niet dat de beklemmende lijst kenmerkend is voor de joodse cultuur. De bloemlezingen uit de Europese cultuur (1993), en uit de Afrikaanse en Aziatische (1995), geven geen hoopvoller beeld. Schipper waarschuwt voor de conclusie dat het bestuderen van spreekwoorden inzicht geeft in de mentaliteit van een volk. Veel meer gaat het om de heersende normen, te weten ‘de normen van de heersenden’. Wel is ze bij het werken aan dit project gestoten op opvallende overeenkomsten naar vorm en inhoud tussen spreekwoorden uit verschillende culturen en werelddelen.

Hebreeuwse bijbel

Sabine Cohn gaat uitgebreid in op de joodse culturen waarin de geciteerde spreekwoorden worden gebruikt en/of zijn ontstaan. Hierin spelen de drie scheppingsverhalen — ook dat over Lilith — een belangrijke rol. De juridische status van de vrouw wordt uitgelegd, beelden van vrouwen en vrouwelijkheid komen aan de orde. De Hebreeuwse bijbel is volgens Cohn een bron van verhalen over vrouwen die het joodse vrouwbeeld hebben bepaald. Ook het joodse feminisme en de oude beeldvorming haalt ze aan. Eén zin in dat hoofdstukje intrigeert me bijzonder: ‘Joodse feministen beweren dat ze feministisch zijn juist omdat ze joods zijn, omdat ze zich aansluiten bij de joodse tradities van vrijheid en rechtvaardigheid.’ Na het lezen van de duizend spreekwoorden vraag je je af waar die vrijheid en rechtvaardigheid voor vrouwen dan wel in gelegen is.

Schipper zoekt in het project naar verschillen en overeenkomsten tussen spreekwoorden uit de verschillende culturen. Ik zou wensen dat de UNESCO na beëindiging van dit project een volgend onder haar bescherming zou willen nemen: spreekwoorden van vrouwen over mannen

te verzamelen. En ik hoop dat Schipper de lust dan nog niet zal zijn vergaan. Als het waar is wat ze veronderstelt, dat het bij spreekwoorden gaat om normen van heersenden, dan kan ze waarschijnlijk met één boekje voor alle culturen tezamen volstaan.

Oefening in veeltalige liturgie (1995) boekrecensie

Sieth Delhaas

De Linker Wang, platform voor evangelie en politiek, december 1995

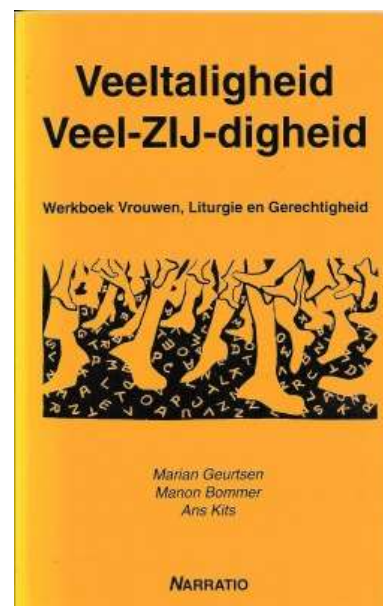
Marian Geurtsen, Manon Bommer en Ans Kits, Veeltaligheid, veel-ZIJ-digheid, werkboek Vrouwen, Liturgie en Gerechtigheid; Narratio, Gorinchem

Precies in de week waarin ik het Werkboek vrouwen, liturgie en gerechtigheid lees voor deze boekbespreking, maakt de pers melding van de Vaticaanse uitspraak dat vrouwen het toch absoluut moeten vergeten dat ze ooit tot het priesterambt worden toegelaten.

Woorden als onomkeerbaar en onfeilbaar vallen, om de ernst van het Vaticaanse spreken te onderstrepen. Die gebeurtenis beneemt me bijna de lust om verder te lezen.

Wat bezielt katholieke vrouwen om met het boekje, dat als titel heeft meegekregen *Veeltaligheid Veel-ZIJ-digheid*, te proberen binnen die afwijzende kerk een meer vrouwvriendelijke liturgie ingang te doen vinden?

De katholieke vrouwen zijn afkomstig uit de Stichting *Samenwerking Nederlandse Vrouwelijke Religieuzen* (SNVR), het zijn vertegenwoordigsters van de *Unie Nederlandse Katholieke Vrouwenorganisaties* (UNKV) en de Werkgroep *Vrouw & Kerk* van de *Katholieke Raad voor Kerk en Samenleving* (KRKS) en dan nog een aantal vrouwen dat zin had mee te doen aan een cursus onder de titel *Vrouwen en liturgie, Vernieuwing van de traditie*.

Bisschoppen en gerechtigheid

Aan het boekje gaat een rapport vooraf. De UNKV en de KRKS boden de Nederlandse Bisschoppenconferentie in 1991 het rapport *Een vrouwvriendelijke liturgie in de rooms-katholieke kerk* aan. Het was een advies. Gevraagd of ongevraagd vermeldt het voorwoord niet. Wel dat dit rapport een levendige discussie veroorzaakte. Marian Geurtsen verwerkte het uit de cursus voortgekomen materiaal, in opdracht van de SNVR, tot een uitgangspunt om liturgie anders te laten klinken binnen de kerken en op allerlei andere plekken waar iets te vieren valt.

Wil dit zeggen dat het boekje alleen voor vrouwen is geschreven? Nee, integendeel, het is een handreiking 'om de gangbare liturgie zodanig te vernieuwen dat deze meer recht doet aan vrouwen en daarmee aan de gehele geloofsgemeenschap'.

Het in de vrouwenbeweging geijkte woord *inclusieve liturgie* verduidelijkt dat het lezen van dit deel van het boekje mensen helpt gevoelig te worden om liturgie vorm te geven ook vanuit het perspectief van vrouwen.

Na een algemene inleiding over wat liturgie wil zijn en hoe mannen en vrouwen daarin deelnemen, wordt er geschreven over stilte en taal, over spelregels, symbolen, ruimte en gebaren en – dat is wellicht het aller moeilijkste voor de vierende gemeente – een poging om aanwijzingen te geven voor de vraag waar het alles om begonnen is: hoe breng je veranderingen in de liturgie binnen de eigen gemeenschap op gang?

Vieren en leven

De woorden die mij het meest aanspreken in dit eerste deel zijn ‘wie het aandurft’ (pag. 14).

Zij geven aan hoe voorzichtig de schrijfster de gemeenschap benadert met haar uitleg, achtergrondinformatie en aanwijzingen om toch maar eens aan de gang te gaan. En als je het aandurft en gaat oefenen, raadt ze, dan wil niemand meer terug naar de oude manieren.

Al lezend vraag je je af waar die koudwatervrees binnen de kerken toch vandaan komt om iets nieuws te beginnen, terwijl het rijk waarheen men zegt op weg te zijn uit louter nieuwe ervaringen bestaat.

Het woord vrouwvriendelijk, dat zo lichtvaardig wordt gebruikt als het in onze cultuur gaat om mensen en instanties die zich tegenover vrouwen van hun beste kant willen laten zien, wordt door de schrijfster uitgekleed en zij verwijst naar de in het Duits gebruikte term ‘frauengerechte Liturgie’. Daarin is in één woord duidelijk dat het in dat geval gaat om een liturgie die vrouwen recht doet. En waarvoor zit je anders in de kerk, of waarvoor heb je anders die geloofsgemeenschap nodig? Om deel te hebben aan gerechtigheid, toch? Anders kun je die gemeenschap net zo goed missen.

Maar er is, maakt dit boekje duidelijk, in onze tijd nog steeds een voorzichtige uitleg nodig om een *frauengerechte Liturgie* enige kans van slagen te geven. Daarom kiest de schrijfster waarschijnlijk, ondanks deze duidelijke uitleg, in het vervolg van de tekst toch voor de woorden ‘inclusieve liturgie’ om aan te geven dat het in het betoog om vrouwen én mannen gaat. Er wordt zelfs een meerwaarde aan toegevoegd: liturgie moet ook kinderen insluiten en ouderen, werklozen, overwerkten, zwarten, witten, homo’s en hetero’s en mensen met en zonder handicap.

Al oefenend, zo hopen de initiatiefneemsters van dit boekje zal ‘het visioen van veeltaligheid de vierenden op weg zetten naar een steeds inclusievere liturgie, zodat deze ooit weer wordt als Jeruzalem op dat Pinksterfeest, waar de mensen ontdekten aangesproken te worden in hun eigen taal.’ (pag. 15).

Oefening baart kunst

In het in 1976 uitgegeven boekje *Drie maal drie is negen* van de Evangelisch-Lutherse hoogleraar Boendermaker maant hij gemeenteleden die met de liturgie aan de gang willen: ‘Liturgie moet je doen, je moet je er in oefenen, er nooit tevreden mee zijn. Het is trouw werk en artistiek werk voor gewone mensen.’ Dit hart onder de riem kan gevoegd worden bij de heel praktische die in *Veeltaligheid* zijn uitgewerkt.

Zo zijn er eerst de opdrachten het zogenaamd mannelijk taalgebruik dat met kerk en liturgie verbonden is, om te zetten in inclusief taalgebruik. Termen als zonen Gods, voorvaderen, God van Abram, Izak en Jakob zijn eenvoudig om te beginnen.

Herschrijvingen van liedteksten vormen eveneens een uitnodiging om geconfronteerd te worden met de voor vrouwen uitsluitende taal waarvan de kerken zich al eeuwen bedienen. Moeilijk zal het worden voor de geloofsgemeenschap als, naast zo vele andere, ook het lichaam als symbool in de viering betekenis krijgt. In een kerk waar het lichaam van vrouwen zo negatief gewaardeerd wordt, vraagt deze oefening in het belang van nieuwe liturgische beleving extra aandacht en inzet en waarschijnlijk ook moed.

Bij alle voorstellen hoe thuis te raken in nieuwe vormen van liturgie, hebben de begeleidsters van de cursus zeker kunnen putten uit haar ervaringen met vrouwenvieringen die binnen de feministische vrouw-en-geloofbeweging al ruim vijftien jaar gaande zijn.

Veelzijdigheid

Hetzelfde geldt voor de thema's die in het tweede deel van het boekje worden behandeld. Verarming van vrouwen, seksueel misbruik van vrouwen en vrouwen als vluchtelingen en vreemdelingen verschijnen als onderwerpen voor de viering van de geloofsgemeenschap.

Onder verantwoordelijkheid van de Stichting *Christine de Pisan* is er een vervolg gegeven aan het eerste deel met een project van de Werkgroep *Vrouw & Kerk*. Manon Bommer en Ans Kits verzamelden en schreven makkelijk te hanteren materiaal om onder de noemer gerechtigheid genoemde thema's toegankelijk te maken.

Omdat armoede, seksueel misbruik, vluchteling en vreemdeling, zeker als het vrouwen betreft, geen posities zijn van waaruit de liturgie vertrekt, was het nodig uit te leggen, waarom de initiatiefneemsters het belangrijk vinden, dat deze onderwerpen in het midden van de geloofsgemeenschap vertrouwde stof behoort te zijn.

Uitleg waarom de economische positie van vrouwen zwak is, waarom één op de zeven vrouwen ervaring heeft met seksueel misbruik, waarom vluchtelingen vrouwen een andere status hebben dan vluchtelingen mannen, gaat vooraf aan de gebeden, teksten en suggesties voor liederen.

Gelukkig zijn er de laatste jaren heel wat zangteksten uit vrouwenbundels beschikbaar gekomen die recht doen aan de positie van vrouwen.

Je mag wensen dat er in talloze parochies met dit boekje wordt begonnen. Gezien het prille begin waarvan de schrijfsters uitgaan, moet men vrezen dat hier geschreven is over een nog praktisch onontgonnen terrein in de doorsnee parochie.

Daarbij moet nog gevoegd worden de recente en ontmoedigende uitspraak van het Vaticaan ten opzichte van vrouwen. In dat licht is de taaie volhardendheid van de vrouwen die dit boekje initieerden en schreven te prijzen en te begrijpen vanuit het visioen dat eens een andere werkelijkheid zal doorbreken.

Ontspannen op de dood aan (1994) boekrecensie

Sieth Delhaas

Nieuwsbrief *Vrouw, Geloof, Leven* – Limburg, mei 1994

Maaïke de Haardt – Dichter bij de dood, Feministisch-theologische aanzetten tot een theologie van de dood; Zoetermeer, Boekencentrum. 282 blz.

Mocht de combinatie feminisme en theologie nog als een modieus verschijnsel worden gezien, dan heeft de studie van Maaïke de Haardt wel bewezen dat haar bestaansrecht onweerspreekbaar is. Waar het in de Haardt's promotieonderzoek gaat om een theologie van de dood, is het boeiend te ontdekken dat feministische theologes een totaal andere visie op de dood hebben dan mannelijke theologen in de voorbije eeuwen bij elkaar hebben getheoretiseerd. Wat zullen daarvan de consequenties zijn voor feministische theologie in relatie tot de kerken en de traditionele theologie?

Dit boek reikt echter verder dan christelijke en kerkelijke grenzen. Het laat de lezer zien hoe ver, juist waar de dood ter sprake komt, de variërende visies van het christendom op de dood, haar ontkenning, theorieën over het al dan niet bestaan van een hiernamaals, ook het denken van niet-christenen heeft beïnvloed. Dit is met name terug te vinden in een nog altijd breed heersende angst-voor-de-dood.

Iets vreemds

De Haardt heeft haar onderzoek gedaan vanuit vragen rondom de dood die juist de laatste jaren in de westerse samenleving opgeld doen. Ze heeft iets vreemds aan die vragen opgemerkt: velen beweren dat de dood ontkend en versluierd wordt, maar tegelijkertijd wordt volgehouden dat mensen 'onsterfelijk' zijn. Die ontkenning van de dood zou voortkomen uit een fundamentele angst voor de dood. Daarnaast verschijnen er reeksen publicaties waarin allerlei nieuwe vormen van omgaan met dood, gebruikte rituelen en een meer positieve opstelling jegens de dood worden beschreven.

De schrijfster is verbijsterd over de ontdekking dat ontkenning van, angst voor, afschuw of verheerlijking van de dood tot uitdrukking worden gebracht met behulp van 'vrouwelijke' symboliek.

Nieuwsgierig werd de Haardt toen haar duidelijk werd dat maar weinig feministische theologes concreet op de dood ingaan. Wat ligt daaraan ten grondslag? De dood is goed, zeggen ze, maar de dood wordt niet tot probleem gemaakt. De dood is in feite een natuurlijk

verschijnsel. Maar, vraagt de schrijfster zich af, in hoeverre wordt dan het sterven van mensen werkelijk ter sprake gebracht?

Centrale plaats

In het eerste van de vier hoofdstukken van *Dichter bij de dood* onderzoekt de Haardt wat de traditionele ‘mannelijke’ theologie over de betekenis van de dood heeft geschreven. Veelzeggend is dat de dood een heel centrale plaats binnen de christelijke leer inneemt. Immers het centrum van die leer is de dood – en verrijzenis – van Christus als verzoening van de mensheid met de Vader God.

Maar de dood blijft in die leer toch in vele gevallen staan als ‘straf op de zonde’. Wel zijn begrippen als hel, hemel en oordeel de laatste decennia binnen de ‘mannelijke’ theologie gedevalueerd, maar daarmee lijkt het thema ‘dood’ ook minder ter sprake te komen.

In het tweede hoofdstuk wordt beschreven hoe de dood in vrouwenstudies theologie ter sprake komt. De Haardt kijkt welke plaats de dood daarin inneemt en welke betekenis aan haar wordt gegeven. Het blijkt dat dood in de zin van individueel sterven nauwelijks als thema wordt aangeroerd. Wel komt dit voor als een algemene feministische religie- en cultuurkritiek.

Na de dood

Aangehaald wordt het werk van diverse feministische wetenschappers. Wat verstaan zij onder iets als het ‘hiernamaals’? Bijvoorbeeld (Gilman): “niet het individuele voortbestaan is het centrum van het ‘hierna’, maar het voortgaan en voortbestaan van het menselijk leven.

De vraag: ‘wat gebeurt er met mij na mijn dood’ zou gekenschetst kunnen worden als ‘postuum egoïsme’.

Meerdere feministen komen tot de uitspraak dat omgaan met dood en hiernamaals seksspecifiek is. Interessant is wat Carol Ochs in haar boek *Behind the sex of god* schrijft. Ze zet het matriarchaat van de Elysische mysteriegodsdiens tegenover het patriarchaat van de joods-christelijke traditie. Haar bedoeling is deze beide religieuze alternatieven te transformeren: in het matriarchaat wordt de dood beschouwd als datgene waardoor het materiële bestaan, dat het enig ware bestaan is, beëindigd wordt. In het patriarchaat is de dood de toegang tot een spiritueel bestaan, dat als de hoogste bestaansvorm wordt gezien. In het matriarchaat wordt de betekenis van het leven gevonden in het leven zelf en de bijdrage die het leven heeft aan de vernieuwing en de continuïteit ervan. In het patriarchaat wordt de betekenis van het leven ontleend aan het doel.

Natuurlijk ontbreekt niet een uitgebreid ingaan op het werk van Mary Daly, die in Nederland vooral door haar boek *Voorbij god de vader* bekendheid heeft gekregen. Als een der eersten heeft zij het patriarchaat als necrofiel bestempeld.

In het laatste hoofdstuk probeert Maaïke de Haardt een perspectief te ontwikkelen tot een theologie van de ‘natuurlijke dood’. Ze bedoelt daarmee te willen zoeken naar de betekenis van dood en eindigheid vanuit het leven-zelf gedacht, zonder dat daarmee dit leven en dit lichaam negatief gekwalificeerd worden.

En tenslotte ook naar een perspectief op het voortbestaan waarin een ‘principiële en ook noodzakelijke openheid bestaat voor een rijke verbeelding van de continuïteit van het leven’.

Na lezing van dit boeiende boek ben ik me er eens te meer van bewust hoe zwaar de last van het patriarchaat drukt en hoe creatief vrouwen dienen te zijn om zich van deze last te ontdoen om lichtvoetiger te leven en te sterven.

Wat lees je

Godelieve (1993) boekrecensie

Sieth Delhaas

Nieuwsbrief Vrouw, Geloof, Leven – Roermond, november 1993

Corrie Vollenhoven-op 't Land, GODELIEVE; Kok-Kampen, f 24.50

Sinds ik de tekst van GODELIEVE – ver voor het verschijnen van deze bundel gedichten – heb mogen lezen, zou ik het liefste het woord God in gebeden vervangen door Godelieve. Wat ik in stilte dus ook meestal doe. Hoewel er op de achterkant van de bundel staat: “Godelieve staat symbool zowel voor de relatie van geliefden, als voor de betrokkenen – een relatie van gelijkwaardige wederkerigheid”, zijn de gedichten voor mij een bundellang lied-van-verlangen. De dichteres wordt erin geboren. Ze ontworstelt zich aan zoveel wat haar levenslang weerhouden heeft. Zoals ze dicht: begraven en aangestampt. Ik ervaar in het verlangen de geboorte van de godin Godelieve. Is zij de dichteres zelf, de door God(elieve) beminde? Of laat de dichteres de Godin naam maken in ons midden, zonder dat we haar met allerlei theologische rechtvaardigingen moeten verdedigen? Ze is er vooral in het tetragram dat, gdlv geschreven, voor de dichteres wil zeggen:

*godelieve jij en ik
deze poëtische trits
gratieuze heldinnen
verbeelden het innigste*

In het gedicht ‘noem mij niet lieve’, volgend op het tetragram, laat de drie-eenheid zich kennen: een vuurspuwende berg, angstwekkend in haar woede en opscheppers en moordenaars staan voor haar gedaante te trillen op hun benen. Zij gooit alle benamingen, zoals ‘heilige’, ‘verhevene’ en ‘toevlucht’ ver van zich af en laat zich kennen als komend uit de diepte en onveilig voor verkrachters, wrekend hun slachtoffers.

Met deze voorstelling van zichzelf maakt Godelieve ook kenbaar dat ze politiek en maatschappijkritisch is, maar tegelijkertijd hooglied-achtig in haar erotiek:

*in de schelp van je schoot
hoor ik het fluisteren van de zee
we golven ons voort
de ochtend tegemoet*

Het verrukkelijke van gedichten is dat de lezeres erin mag lezen wat zij wil. Op voorwaarde dat zij aandachtig leest. En als ik halverwege de bundel meen Godelieve te hebben

doorgrond, dan zet de dichteres mij pardoos op een ander been. Maar het verlangen keert terug: de milde regen die de dichteres bereikt ondanks de aangestampde aarde.

De gedichten van Corrie Vollenhoven op 't Land houden de lezeres in spanning. Laten haar nadenkend speuren naar meer betekenissen.

Maar ze geven niet meer prijs dan de dichteres kwijt wil. Dit gegeven doet de lezeres de vrijheid nemen zelf in te vullen, met respect voor de dichteres.

Uit de vorige drie bundels van deze dichteres, nauw betrokken bij de vrouw-en-geloofbeweging, wordt veelvuldig geciteerd. Dat betekent dat haar bundels hun weg gevonden hebben. Ik waag het niet 'Godelieve' met de vorige te vergelijken. Gdlv staat op eigen sterke benen. Laat ze ons mogen vinden.

Het was moord (1993) boekrecensie

Alice Schwarzer over de dood van Petra Kelly

Sieth Delhaas

Surplus, mei/juni 1993

Alice Schwarzer, Eine tödliche Liebe. Petra Kelly und Gert Bastian; Keulen: Kiepenheuer & Witsch 1993. 180 blz., f 36,40 Importeur Nillson & Lamm
De Nederlandse vertaling verschijnt in maart 1994 bij de Arbeiders Pers.

Wo die Liebe anfangt, hört die Gewalt auf.

Inleiding

Ongeveer negen maanden na de ontdekking van de gewelddadige dood van de Duitse vredesactiviste Petra Kelly en haar minnaar Gert Bastian, de voormalige generaal van de Bun'deswehr' en latere atoompacifist, publiceerde Alice Schwarzer, hoofdredactrice van het feministische maandblad *Emma* de resultaten van haar speurtocht naar voor- en nageschiedenis van deze gebeurtenis.

Niet de dood van deze, als liefdespaar bekendstaande vredesactivisten, zette Schwarzer aan tot haar onderzoek, maar de reacties op deze gebeurtenis. Reacties die Schwarzer schokken:

'Er wordt een wereldberoemde pacifiste in haar slaap doodgeschoten en niemand neemt stelling. Slechts enkelen nemen het woord 'moord' in de mond, maar het versluierende 'tweevoudige zelfmoord' overheerst'.

Doodsstrijd

Het eerste hoofdstuk van het boek, waarin Schwarzer de vermoedelijk voorafgegangene gebeurtenissen, het verloop van de moord en zelfmoord en de resultaten van het onderzoek door het Openbaar Ministerie in Bonn beschrijft, eindigt met een verwijzing naar het moment waarop 'het lange sterven' begint, een half jaar voor de feitelijke sterfdatum op 1 oktober 1992. De 'doodsstrijd' begint volgens de schrijfster op 22 maart 1992 als het paar na een lange autorit in München arriveert waar Bastian met zijn vrouw Lotte zijn negenenzestigste verjaardag wil vieren. Zoals gewoonlijk zal Kelly op zijn terugkomst wachten in een hotel in de stad. Terwijl Bastian naar zijn vrouw onderweg is, wordt hij door een taxi geschept waarbij zijn scheenbeen wordt verbrijzeld. De ex-generaal zal zich de laatste maanden van zijn leven niet meer kunnen verplaatsen zonder krukken. De volgende paragrafen van het boek vermelden de reacties op de dood van Kelly en Bastian, verhalen het verleden van elk van hen

afzonderlijk, geven een blik op hun persoonlijkheid en tenslotte wordt hun liefdesrelatie, die zich begin jaren tachtig ontspon, onder de loep genomen.

Schwarzer doet wat de media tijdens de korte maar hevige berichtgeving in oktober 1992 over de tot wereldnieuws geworden ‘zelfmoord’ verzuimden te doen: verder kijken dan haar neus lang is. Schwarzer doet ook wat de politieke vrienden nalaten: kritisch kijken naar wat er werkelijk schuil ging achter deze twee. De vrouw is vierentwintig jaar jonger dan de man. Ze werkt keihard en slaapt al jarenlang veel te weinig. Kelly is lichamelijk volkomen uitgeput. Ze kan sinds 1983 nauwelijks alleen zijn en lijdt aan achtervolgingswaan.

De man is geboren in 1923. Hij wordt een vurige ‘Hitlerjunge’ en is tot 1979 een modelmilitair. In dat jaar verlaat hij de ‘Bundeswehr’ en stapt over naar het atoompacifisme, maar tot zijn dood blijkt hij drie revolvers in zijn bezit te hebben gehad. Zijn leven lang gedraagt Bastian zich als een Don Juan, met op de achtergrond een echtgenote bij wie hij altijd terug kan komen.

Een mythe

Het boek leest als een detective. Schwarzer spreekt met Bastians echtgenote, zoon en dochter en bezoekt Kelly’s ‘Omi’, bij wie zij tot haar tiende woonde en die haar tot het laatst vertoetelde. Zij spreekt met iedereen die maar enigszins inzicht kan geven in de persoon van beide mensen en vooral in hun verhouding.

Er zijn uitspraken van vrienden en ex-geliefden die erop wijzen dat Bastian en Kelly al jaren geen geliefden meer waren, maar als twee tot elkaar veroordeelde robotten de wereld rond ‘jetten’.

Terwijl de buitenwereld blijft geloven in een ideale liefdesverhouding, laait de agressie tussen beiden steeds hoger op. Zelfs zo hoog, dat in een hotel een vrouw die een kamer naast hen bewoonde naar een andere kamer verhuist. Wat beweegt de treurende rondom dit liefdespaar hen in één adem te blijven noemen?

Deze mythe van het ideale paar weerhoudt intussen de overigens kritische politieke vrienden ervan om de uitspraak van het Openbaar Ministerie te ontmaskeren. Procureur-generaal Iwand trekt namelijk vijf maanden na hun dood de conclusie: het gaat hier om een tweevoudige zelfmoord, want meerdere getuigen hebben verklaard dat zowel Bastian als Kelly weleens over suïcide hebben gesproken. Vast staat echter dat Kelly in haar slaap is doodgeschoten en dat er geen schijn van een aanwijzing is dat zij werkelijk dood wilde. Haar agenda is overvol en zij heeft plannen om zich namens de Groenen voor Europa ‘94 kandidaat te stellen.

Analyse

Afgezien van de talloze kleine maar betekenisvolle onthullingen die Schwarzer doet, waardoor er een uiterst tragisch beeld van beide politici ontstaat, vind ik dat zij een verrassende analyse geeft van hun persoonlijkheid. Dit verslag laat zien hoe dit paar aan zelfbedrog ten onder gaat door de afwezigheid van elke vorm van politieke zelfreflectie. Datzelfde gebrek tekent de herdenkingsdienst die de Groenen voor hun beroemde partijgenoten organiseren:

‘zelfbedrog en verdringing, het niet-willen-zien-zoals-het-is, het niet-kunnen-letten-op de ander. En ook de kitsch, die zich kleverig over de waarheid drapeert.’

Het enige wat me bij het lezen heeft gestoord is dat de schrijfster de intelligentie van haar lezeressen lijkt te onderschatten. Ze trekt conclusies die zonder meer uit haar feiten zijn op te maken. Daarmee wekt ze de indruk zelf nog maar nauwelijks bekomen te zijn van de verrassingen die haar onderzoek hebben opgeleverd.

Onschuldfantasieën (1991) boekrecensie

Sieth Delhaas

Inzage, informatief Magazine over theologie en godsdienstige boeken, februari 1991

Grietje Dresen, Onschuldfantasieën. Offerzin en heilsverlangen in feminisme en mystiek; SUN, Nijmegen; 1990; 335 pag.; ISBN 90 6168 325 4; prijs f39,50

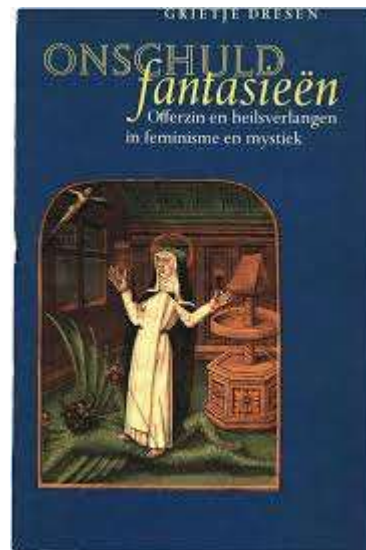
Niet het benieuwd zijn naar de oorsprong van onschuldfantasieën is de basis van deze dissertatie. Veeleer het benieuwd zijn naar het antwoord op de vraag waarnaar Grietje Dresen in eerdere artikelen al had gezocht: wat is de herkomst van de 'morele inslag' van vrouwen die zich in de vrouwenbeweging — waarbij Dresen zelf betrokken is — vertaalt in 'vastberaden idealisme en niet zelden in moralisme'?

Wat kunnen de sociale en psychische achtergronden van die morele inslag zijn? Al te vaak wekken vrouwen de indruk dat zij het eigen geluk ontlenen aan het torsen van de 'zonden der wereld', het zogenaamde 'Atlascomplex'.

Om hier duidelijkheid in te krijgen heeft Dresen het werk gelezen van twee vrouwen die in leeftijd vier en een halve eeuw van elkaar verwijderd zijn. Het gaat om Alijt Bake (1415- 1455), een Nederlandse mystica uit de Moderne Devotie, en om Gertrud Bäumer (1873-1954), een vooraanstaand woordvoester uit de vrouwenbeweging in Duitsland. Dresen wil niet het leven van beide vrouwen vergelijken. Dit is ook praktisch onmogelijk als men het tijdsverschil en het verschil in cultuur in aanmerking neemt, maar zij wil de gemoedsbewegingen en denkfiguren die in het werk van beide vrouwen te lezen zijn, als voorbeelden laten gelden van de 'psychische dynamiek', ook genoemd onschuldfantasie, én vooral als voorbeelden van de culturele variaties daarin.

Zowel Alijt Bake als Gertrud Bäumer leven in een periode die achteraf gezien een overgangstijd genoemd kan worden. Dat geldt vooral wat de positie van vrouwen betreft. Gertrud Bäumer was zich van die overgangstijd zeer bewust. De autobiografie die zij schreef, werd naar dat weten genoemd 'Lebensweg durch eine Zeitwende' (1933). Actief werkte ze mee aan het doorbreken van de traditionele vrouwenrol maar vond tegelijkertijd dat de maatschappij van haar tijd een bewust ontplooid vrouwelijkheid behoefde.

Heeft Dresen speciale redenen dat zij juist deze beide vrouwen gekozen heeft? Nee, zegt ze zelf. Ze hoopt er alleen mee aan te tonen dat beide vrouwen een goed voorbeeld zijn van de fantasie een lijdende God te zijn. Evengoed had ze het werk of het leven kunnen onderzoeken van Catharina van Siëna, maar ook van Simone Weil of Henriëtte Roland Holst of andere vrouwen uit onze tijd of uit het verleden. Zij wil door de teksten van beide vrouwen, via de steeds weerkerende obsessies, gedachtesprongen of schijnbaar terloopse opmerkingen op het spoor gebracht worden van de strijd die kennelijk in het geweten van beide vrouwen wordt uitgevochten.

Het blijkt bij het lezen dat beide vrouwen, zoals dat voor elk mens wel geldt, gebukt gaan onder de last van schuldgevoelens, maar tegelijkertijd hoge idealen koesteren. Beiden, zegt Dresen, worden mede gevoed vanuit haar persoonlijke voorgeschiedenis die voor elk heel verschillend is – uit de jeugd van Alijt Bake is hoegenaamd niets bekend, terwijl Bäumer daarover uitvoerig bericht, vooral over de relatie met haar vader – en waarvan zij wel de context kent maar niet de intieme details.

Waarom heeft Dresen gekozen voor twee vrouwen en niet voor het leven van twee mannen of een man en een vrouw? Zij meent dat vrouwen in zekere zin meer vatbaar zijn voor de bedoelde fantasmatiek om vooral sociale redenen.

Bij haar speurtocht naar de oorzaken van het grote idealisme en moralisme waarmee de auteur in het feminisme vaak te maken kreeg, hanteert zij als moraaltheologe de termen van de theologie: zonden, heil, paradijs. Daarbij komt ze tot bijzonder interessante en herkenbare ontdekkingen, interessant zowel voor vrouwen als mannen van deze tijd en belast met allerlei godsdienstige frustraties, waarbij ze bovendien deskundig gebruik maakt van psychoanalytische benaderingswijzen.

Voor wie van geschiedenis houdt, is dit boek bijzonder leerzaam, vooral omdat het hier om twee heel onbekende vrouwen gaat. Daarnaast herkent men in de achtergrond en levensloop van Alijt Bake veel van het leven van meer bekende vrouwen uit die tijd zoals Hadewijch en andere begijnen. Van Gertrud Bäumer vind ik zelf vooral boeiend veel informatie te krijgen uit een tijd – vooral die van het nationaalsocialisme – die het leven van mijn generatie zo beïnvloed heeft en van waaruit een vrouw spreekt die bewust over de samenleving en de plaats van vrouwen en mannen daarin heeft nagedacht. En wat er tenslotte van die ideeën terechtgekomen is.

Izebel van Tyrus (1989) boekrecensie

Het was niet duidelijk waar de profeet eindigde en de mantel begon

Sieth Delhaas

de Bazuin, 17 maart 1989

Guus Kuijer, *Izebel van Tyrus (1989)*; Singel Uitgeverijen

“Ze noemden mij een hoer, mij, die maar één man heeft liefgehad en gekend! (...) Het volk haatte mij want ik had een ‘gerekte hals’ en ‘lonkende ogen’ waarmee werd bedoeld dat ik mijn hoofd niet boog als er mannen in de buurt waren en hen recht in de ogen keek.”

Deze woorden schrijft Izebel van Tyrus, gezeten voor het raam van de burcht Jizreël, terugblikkend op haar leven in Israël en wachtend op haar moordenaar Jehu, de nieuwe koning van dat land. Izebel, de door haar opvoeding zelfbewuste prinses van Tyrus, dochter van Itto-Baal, koning van de stadsstaat Tyrus en, als ze haar levensverhaal op schrift stelt, weduwe van Achab, koning van Israël, kijkt uit over het land en denkt na. Ze ziet de honden beneden haar voor de poort en weet dat deze haar over enkele uren zullen verslinden zoals de Tisbiet Elia, profeet van Jahweh, haar heeft voorspeld.

Het verhaal van Izebel loopt langs de lijnen van de feitelijke gegevens zoals ze in het bijbelboek Koningen (1 Kon. 16, 29 – 2 Kon. 10) te vinden zijn. Het is de visie van een vrouw, een prinses uit een land waar men gewend is elke god met respect te bejegenen. En al brengt zij haar eigen goden mee naar haar nieuwe vaderland als ze met Achab trouwt (“wat is daar verkeerd aan?”), Jahweh, de god, die het in haar nieuwe vaderland voor het zeggen heeft, krijgt ook haar respect, zoals ze eens bij een slimme zet van die god in een gevecht tegen een vijandelijk leger opmerkt: “petje af voor god!”

Izebel snapt dus absoluut niets van al die rondzwervende profeten, die voortdurend heiligdommen van Baäls omver halen. En van die ene, Elia, snapt ze helemaal niets. Hij schijnt het bovendien op haar gemunt te hebben. Het staat er zelfs met zoveel woorden: “Achab deed wat kwaad is in de ogen des Heren, méér dan allen die voor hem geweest waren. Het minst erge was, dat hij wandelde in de zonden van Jerobeam, maar hij nam tot vrouw Izebel, en ging de Baäl dienen.”

Eén ding staat voor haar vast, en dat houdt haar op de been binnen het vijandige volk: ze is vanaf het eerste moment dat ze de Israëlitische prins Achab ontmoette, verliefd en blijft dat ook. Vijftien jaar na zijn dood, als ze haar eigen levenseinde en de honden van Jizreël onder ogen ziet, is haar enige verlangen bij haar geliefde in het dodenrijk te zijn. Haar liefde voor

hem drukt ze uit in termen die herinneren aan het bijbelse *Hooglied*. Dat neemt niet weg dat ze, nog voordat ze hem trouwt, die wispelturigheid van Achabs humeur onderkent.

Domme profeet

Guus Kuijer is de schrijver van de roman in briefvorm, die Izebel van Tyrus aan het woord laat. Hij weet de toon van de vrouw te treffen. Hij schrijft niet wat mannen doorgaans veronderstellen wat vrouwen wel zullen voelen en denken, maar hij laat Izebel haar scherpzinnige waarnemingen onder woorden brengen en haar gevoelens voor Achab uiten op een wijze die herkenbaar is voor vrouwen in deze tijd. Wie het boek gaat lezen zou eerst de genoemde hoofdstukken uit de Bijbel moeten lezen om de tegenstelling te proeven: de afkeuring en haat die spreken uit de bijbelse teksten ten aanzien van Achab en zijn Izebel, en de toon die de schrijver Izebel doet zetten. Het laat de lezer afstand nemen van de bijbelse tekst en ontdekken: zo kun je het ook bekijken.

Bijvoorbeeld, als Izebel voor het eerst de profeet Elia ontmoet die Achab de les komt lezen over de komende droogteperiode. Izebel noteert: “De man verontrustte mij. Hij droeg een haren kleed en een lederen gordel was om zijn lenden gebonden. Op zijn hoofd, in zijn gezicht, op zijn armen en benen, nergens een onbegroeide plek. Alleen zijn neus en ogen waren naakt. De man vormde een harige eenheid met zijn mantel. Het was niet duidelijk waar de profeet eindigde en de mantel begon (...) Het haar onder de neus opende zich en vanuit het aldus ontstane zwarte gat klinken de volgende woorden.

Izebel verbaast zich ook over de domheid van de profeet, die van godswege politiek getinte aankondigingen doet, maar intussen halsstarrig volhoudt, dat Izebel een Sidonische prinses is. Als Obadje, “de rechtvaardige hofmaarschalk” van Achab Elia erop wijst, dat Izebel uit Tyrus komt en niet, zoals de profeet beweert tot de Filistijnse volkeren behoort, maar tot de Feniciërs, “die ons schrijven leerden”, schudt de profeet het hoofd en mompelt: “nooit van gehoord.”

Gevaarlijke situatie

Is zo’n boek in deze tijd nu alleen maar een grappige parafrase van een oud verhaal? Want grappig is het door het originele taalgebruik van Izebel en haar kijk op het fundamentalistische en onberekenbare gedrag van de profeten, die ze daardoor eenvoudig niet serieus kan nemen.

Immers, de goddeloze en wrede Jehu, “die van het doden hield”, wordt achter de rug van Achab om door de opvolger van Elia tot koning gezalfd. Bovendien laat Elia zich in de droogteperiode over de landsgrenzen verzorgen door een Fenicische weduwe te Sarfath, dat nota bene tot het gebied van haar vader behoort, een ‘heidens’ land.

Ik vind, dat Kuijer in de brief die hij Izebel laat schrijven heel helder allerlei onmogelijke situaties aan de kaak stelt. Bijvoorbeeld de onmogelijkheid voor Israël om handel te drijven met de omliggende volken als de profeten tegelijkertijd de vorst van Israël met zijn handelsdelegatie verbieden om tijdens een bezoek aan een collega-koning een buiging te maken voor diens goden. Houdt hij zich desalniettemin aan het protocol van zo'n buurland dan staat er onmiddellijk een aantal profeten gereed de koning in zijn nek te springen en voorspellen ze hem de ondergang door de hand van een vijandig volk.

Door zich zo te isoleren moet Israël zich wel de vijandschap van de omliggende volken op de hals halen. De lezer stelt zich terecht de vraag: is het dit wat de God van Israël op het oog had toen hij het volk bracht naar het beloofde land? Onwillekeurig komt men ook door een andere situatietekening terecht bij de positie van het Israël van onze dagen. Heel scherp komt dit naar voren waar Izebel schrijft: "Jaren later drong pas tot mij door hoe gevaarlijk de politieke situatie was voor Israël. Er leefden twee volken naast elkaar in hetzelfde land: de Hebreëen en de Kanaänieten, de Hebreëen als overwinnaars, de Kanaänieten als overwonnenen en dus als tweederangs burgers, die genoeg moesten nemen met het onvruchtbare land en de hardste arbeid. Maar terwijl de Kanaänieten in eigen land weinig aanzien genoten, waren zij cultureel en godsdienstig veeleer verwant aan de omringende volken dan de Hebreëen." Een overweging, die vandaag de dag gedachten oproept aan de Zuid-Afrikaanse situatie.

Jammer vind ik, dat Kuijer een keer het woord tempelprostitutie gebruikt. Wie de godinnencultus respecteert spreekt over deze vorm van eredienst niet meer in termen van prostitutie.

De mooiste zin uit het boek vind ik: "Hun vrouwen (van de Assyriërs) moesten zich sluieren, want zij wensten geen ander genot dan de oorlog."

Laat HAAR maar waaien! (1986) boekrecensie

Sieth Delhaas

Wending, 1986, jaargang 41, nr. 8

‘Zij waait waarheen zij wil’. Opstellen over de Geest aangeboden aan Catharina J.M. Halkes, uitgeverij Ten Have, Baarn. Prijs: f 25,=.

Prof. Dr. Cath. Halkes, sinds 1983 eerste hoogleraar *Feminisme en Christendom* in Europa – en ter wereld, neemt op 21 november 1988 alweer afscheid en laat haar leerstoel achter voor een opvolgster. Daar hoort een bundel bij. Het is een heel luchtige geworden. Niet lichtig in de zin van leegheid, omdat de schrijvers van de opstellen wetenschappelijk niet zo veel te melden hebben. De luchtigheid zit in de Geest zelf die als thema is gekozen om Catharina Halkes uit te wuiven.

‘De storm waarin de Geest kerkscheppend was, kan nooit definitief gaan liggen. Na tijden van stilte steekt ze toch weer op, Goddank!’; een prenataal feministisch slot van haar boek *Storm na de stilte* dat Catharina Halkes, nog onwetend van de combinatie *Feminisme en Christendom* in 1964 neerschreef.

Tijdens de verre van windstille tijden die nadien volgden hebben Halkes en de Geest elkaar nimmer uit het oog verloren. Dat is niet onopgemerkt gebleven. Bij vriendin en vijand niet. En evenals in de kerkgeschiedenis al vaker is gebeurd; wie dit niet zint, wie de Geest aan banden wil leggen, benoemt de gedrevene tot duivel of ketter. Dat gaat gewoon door. Ook vandaag-de-dag. De opstellen zijn dus van de hand van vriendinnen/collega’s – de ene man is hierbij ingesloten – uit buiten- en binnenland.

De Amerikaanse professor Rosemary Radford Ruether wijst in haar bijdrage op het fundamenteel tegenstrijdige in de keuze van het christendom voor een gesloten canon van de bijbel, die in feite geen nieuwe momenten van inspiratie toelaat. Zij pleit dan ook voor een feminisering van het christendom, zodat de Heilige Geest ‘ons tot nieuwe waarheden kan leiden’.

Er zijn in deze feestelijke bundel meerdere zaken bijeen gezet, die nogal wat consequenties hebben voor de fundamenteen van het gevestigde christendom/de kerk. Het blijkt, dat de Geest zich toch niet door het gevestigde christendom kluisteren laat, maar tot grote dingen kan inspireren en dat zij niet slechts de menselijke geesten doorwaait, maar ook het verwaarloosde lijf en de hele schepping. De veertien bijdragen spreken daarvan in tongen, en het licht en de warmte die zij verspreiden, maken het lezen en leven aangenaam.

Een danseres en een pot

Twee nieuwe verschijningsvormen van de Geest, de danseres en de pot, die de kerk altijd buiten haar deur heeft weten te houden, leveren veelbetekenende bijdragen aan de bundel.

Riëtte Beurmanjer heeft 'een aanzet tot een theologie van het lichaam' gemaakt. De Geest, haar eigen ademhaling en het oefenen daarmee doen haar denken aan het verhaal in Genesis waarin de godheid adem inblaast in de mens, waardoor die tot een levend wezen wordt. Zij laat haar dansende lichaam en gedachten cirkelen om een dichtregel van Achterberg: 'De mens is voor een tijd de plaats van God' en komt tot de conclusie: 'Ik vind hem prachtig. Ik ben met mijn lichaam waarin mijn geschiedenis en karakter en alles ligt opgeslagen, voor een tijd, voor de tijd dat ik leef, een plaats van God'. Die wetenschap roept bij haar een verlangen op om die plaats goed te voeden en te kleden, die goed te huisvesten en rust te geven. Maar... dit besef maakt ook, dat deze danseres-theologe andere mensen gaat beleven: 'Ook zij zijn een plaats van God die ik wil respecteren. Hun lichamelijke integriteit is van groot belang'.

Houdt zulk theologiseren geen hoop in voor de toekomst van mensen en van de gehele bewoonde wereld?

Denise Dijk, docente feministische theologie, laat in haar bijdrage zien wat er gaat gebeuren 'als een pot de passie preekt ...!'. Zij haalt de Noord-Amerikaanse feministische theologe Isabel Carter Heyward voor het voetlicht, die in haar boeken, die een 'weldadige sfeer ademen', openlijk en niet problematisch over homoseksualiteit, lichamelijkeheid en lesbische liefde spreekt. Meer nog, deze thema's staan centraal en hebben een vanzelfsprekende plaats gekregen in haar theologie. Haar idee is: mensen zijn medescheppende en medebevrijdende vrienden en vriendinnen van God en van elkaar, zijn in die zin elkaars Messias. 'Vrienden maken en gerechtigheid doen is onze manier om God te incarneren in de wereld'.

Het begin van haar theologische studie viel samen met haar kennismaking met de Vietnambeweging, de strijd tegen het racisme, de seksuele revolutie en de flower-powerbeweging. Ervaringen, die haar theologie eens en voor altijd zullen blijven tekenen.

In het begin van de bundel 'Zij waait waarheen zij wil' is het 'lied voor Tine' te vinden aan haar opgedragen door Marijke Koijsck-de Bruijne om te zingen 'op de korte levensreis'.

Speurtocht van Tine Halkes (1985)

boekrecensie

Die machtsstructuren dringen we opzij

Sieth Delhaas

Hervormd Nederland, 18 mei 1985

Catharina Halkes: Zoekend naar wat verloren ging, enkele aanzetten voor een feministische theologie. Uitgave Ten Have, Baarn, Prijs f. 22.50

Inleiding

‘Ik heb een paar jaar geleden zo duidelijk ontdekt hoe afhankelijk van Rome, van bisschoppen en machtsstructuren we zijn of ons gedragen, dat ik met één klap over de drempel ben heen gekomen. Niet door uit de kerk te stappen, want daarvoor is me de geloofsgemeenschap van Jezus Christus te dierbaar, daarvoor heeft ze me ook teveel gegeven. (...) Maar binnen de kerk wil ik niet langer meer kapot gaan aan verdriet om de structuren, maar enerzijds als lid van de geloofsgemeenschap mezelf onder kritiek stellen van het evangelie en anderzijds trachten gerechtigheid en liefde te realiseren. We zullen niet langer de schuld moeten leggen buiten ons, maar zelf aan een nieuwe gelovige gemeenschap moeten werken, die zo krachtig wordt en zo aanstekelijk (want het heilige geeft af!) dat we de machtsstructuren gewoon wég leven, naar de marge dringen. We hebben een lange weg te gaan, waarin we elkaar bemoedigen en vasthouden. Want ik weet uit ervaring hoe eenzaam je kunt zijn als je vooruit wilt en de officiële kerk je alleen maar negeert.’

‘Eigen benieuwdheid’

Deze woorden van prof. dr. Catharina J. M. Halkes zijn geen reactie op het spreekverbod tegenover de paus dat kardinaal Simonis haar begin april oplegde. Het is een citaat uit een toespraak, die zij in februari 1981 hield op de Congresdag van de Unie Nederlandse Vrouwenbeweging en die is opgenomen in haar eind 1984 verschenen boek ‘Zoekend naar wat verloren ging, enkele aanzetten voor een feministische theologie’. Uit deze woorden blijkt, dat de teleurstelling over de houding van de hiërarchie binnen de kerk tegenover vrouwen, wat Halkes betreft, niet van vandaag of gisteren is.

In deze gebundelde teksten over feministische theologie, die zij de afgelopen jaren voor allerlei gelegenheden heeft geschreven, maakt zij als het ware een inventarisatie van wat er aan gedachten is gegroeid en zich ontwikkeld heeft in de tien jaar dat feministische

theologie ook in Nederland bekend is. Het is eveneens een afspiegeling van de weg, die zij zelf binnen dit veld van theologie aflegt. Geen specialisatie tot nu toe, maar meer om 'zowel mijzelf als ook vele anderen te oriënteren wat er op dit hele veld gaande is en welke wegen gevolgd worde.' Ze noemt het 'haar eigen benieuwdheid om zo lang mogelijk het geheel te willen blijven overzien' om voorlopig niet af te steken naar dieper lagen.

Behalve dit argument denk ik dat zij die brede ontwikkeling zo moeilijk los kan laten omdat het ook haar eigen intense maatschappelijke betrokkenheid weerspiegelt. En vanwege de opdracht, die zij ziet voor de feministische beweging: een transformatie, een totale omvorming van kerk en samenleving.

Halkes omschrijft deze theologie als: 'Een kritische bevrijdingstheologie die zich niet baseert op de eigenheid van vrouwen als zodanig, maar op hun historische ervaring van lijden, hun psychische en seksuele onderdrukking, infantilisering en structurele onzichtbaar making ten gevolge van het seksisme in de kerken en in de samenleving'. Kort gezegd: het zou een theologie van-het-dagelijks-bestaan-van-vrouwen kunnen worden genoemd. Nu is het zo, dat niet alle vrouwen zich bewust zijn geworden van hun misplaatsing in dit bestaan. Velen, of liever gezegd, de meeste vrouwen leven hun rollen nog rustig voort. Daarom verduidelijkt Halkes ook in het voorwoord, dat het geen 'vrouwelijke theologie' mag worden genoemd, maar feministische theologie, dat wil zeggen: opstandig geworden vrouwen zoeken naar nieuwe menswaardige uitdrukkingvormen van haar bestaan en geloof.

Op haar zoektocht naar wat verloren ging stelt zij zichzelf en zij die met haar mee willen zoeken, maar niet minder degenen die aan die verdwijningen schuldig zijn, vragen. Eén daarvan is: wat is er — in godsnaam — in het christendom met vrouwen gebeurd? Ze grijpt in het begin van dit hoofdstuk terug naar haar jeugd en herinnert zich, dat ze is opgevoed en opgegroeid 'met de vaste mij overgeleverde overtuiging, dat vrouwen het in onze kerk, of iets royaler: in het christendom, goed getroffen hadden'. De overleveraars noemen een heel rijtje voordelen op; prijzen zijn er weggelegd voor zichzelf opofferende moeders, maagdelijke vrouwen als religieuzen en de ongehuwde vrouw kreeg het predicaat 'geestelijke moeder'.

Over die hoog geroemde positie van de vrouw — die paus Paulus VI zelfs in 1975 nog luidop verkondigde ter gelegenheid van het Internationale Jaar van de Vrouw — zijn steeds meer vrouwen de laatste decennia gaan twijfelen. 'Vooral omdat ze', zo beschrijft Halkes dit proces, 'toen ze eenmaal goed om zich heen gingen kijken, ontdekten, dat er géén vrouwen in de structuren van de kerk aanwezig waren.'

Is dat altijd zo geweest? Hoe stond de mens Jezus, om wie het gaat in de bijbelse geschriften, tegenover vrouwen? Hoe is het hen in de geschiedenis daarna van de jonge gemeenten en de machtige kerken vergaan? De antwoorden die zij onderweg vindt, onder andere met behulp van intussen door anderen gedaan onderzoek, bijvoorbeeld de Duits-Amerikaanse auteur Elisabeth Schüssler-Fiorenza, bieden weinig grond voor de verheven taal van de zegsmannen over het erepodium dat zij de vrouw te bieden zouden hebben.

Hoe slecht het er in het verleden en ook vandaag nog voorstaat met de vrouw in de kerk — en dit heeft alles met haar seksualiteit te maken — toch blijft Halkes kiezen voor het christendom. Zij blijft er van overtuigd, dat het mogelijk moet zijn het christendom te bevrijden uit historisch gegroeide eenzijdigheden en nog niet bewust gemaakte, belemmeringen en verdringen.

Mannelijk godsbeeld

Is God wel een Vader? Die vraag te horen stellen is voor velen aanleiding zich hoogst geërgerd van feministische gelovigen af te keren. Toch is het de moeite waard van Halkes te horen waarom die vraag zo vreemd niet is. Ze schrijft: ‘Aan Jahweh en aan de christelijke God zijn attributen en kwaliteiten toegekend, ontleend aan een eenzijdig-mannelijke ervaringswereld: (...) de absoluut Transcendente, de Heersende die als heilige krijger de Hebreeën uit Egypte laat trekken en een ander land via moord en doodslag laat bezetten.’

Hoe een mens, waarom het bij Jahweh toch is begonnen, zich daarbij voelt, laat zij zien aan de tegengestelde gevoelens, die al die macht oproept. De mens wordt onmachtig, onderdanig, slecht. Heeft God dat met zijn bondgenoten voorgehad? Zij meent: ‘God is in een mannelijk autoritair godsbeeld misbruikt ten bate van man en macht en dient daarvan te worden bevrijd’.

Moeten we dan maar met vrouwelijke godsbeelden gaan werken? Halkes wil op een problematiek ‘die zo breed en zo diep is, niet te snel en te eenzijdig antwoord geven (. . .). Wat wel duidelijk lijkt, is, dat er in de praktijk behoefte is aan een rijkere differentiëring van godsnamen en godsbeelden en vervolgens, dat, waar God als Vader als onderdrukkend beeld wordt ervaren ten gevolge van een eenzijdige praktijk, dit beeld dan achterwege moet blijven.’

Struikelblok

In het hoofdstuk ‘Mariabeelden-vrouwenbeelden’ geeft Halkes aan wat ook voor mijzelf als vrouw uit de reformatorische traditie geldt: ‘Maria is voor het oecumenische gesprek steeds een struikelblok geweest, een steen des aanstoots’. Omdat feministische theologie ‘krachtens haar oorsprong en uitgangspunt primair oecumenisch van opzet en doelstelling is’, kunnen wij niet om Maria, de Zoete Lieve Vrouwe, heen. Halkes somt een aantal redenen op waarom zij zich met deze figuur bezig wil houden. Wat haar het meest intrigeert is de complexe problematiek, die met de bestudering van Maria naar boven komt. ‘Ik waag de hypothese, dat aan de Maria-figuur als aan géén ander te demonstreren is hoe ambivalent de kerk en haar theologen zich hebben opgesteld ten aanzien van de menselijke seksualiteit en met name die van vrouwen.’

Zij hebben van Maria een onmogelijk model gemaakt.

In de zorg, die de kerk door de eeuwen heen aan de gelovigen heeft besteed op het terrein van het persoonlijk geloof is, zoals Halkes in het hoofdstuk 'Feminisme en Pastoraat' constateert, steeds uitgegaan van de positie van de man. Maar in steeds meer vrouwen is een bewustwording groeiende, dat er iets is misgegaan en nog mis is in de relatie tussen de seksen en dat zij daaraan iets willen doen.

Dit hoofdstuk is, wat mijzelf betreft, één van de meest boeiende. Het gaat hierin juist om het leven van alledag, de omgang tussen mensen. Hoe gaan pastores en ambtsdragers met mensen om die op kritieke punten in hun leven zijn aangeland en daarbij hun hulp inroepen? Prof. Halkes stelt dan vanzelfsprekend de vraag aan de orde: hoe gaan mannelijke, maar ook vrouwelijke – zij die nog berusten in de bestaande structuren – pastores om met problemen rondom de veranderende positie van de zich emanciperende vrouw, zeker als het gaat om haar (seksuele) relaties in huwelijk of anderszins? 'Pastores hebben', schrijft Halkes, 'hun kerkelijke betrokkenheid en ze hebben hun gedachten over het feminisme'. Zij houdt in dit stuk een boeiend pleidooi voor openheid van de pastor om die vragen, die een zich emanciperende vrouw in zijn/haar werk aan hem/haar kan stellen, in zich toe te laten en ook ontvankelijk te willen zijn en bescheiden – als het om een mannelijke pastor gaat – en moedig en bezielend van doorzettingsvermogen in solidariteit met de 'cliënte' – als het om een vrouwelijke pastor gaat.

Het onderlinge pastoraat, waarbij vrouwen elkaar nabij kunnen zijn, wordt hier ook aangehaald als voorbeeld waarin feministische vrouwen samen de zoektocht beginnen in het eigen binnenste naar de wortels om grond onder de voeten te krijgen en daarna ook de tocht naar buiten met nieuwe geest aan te durven.

Geboorterecht terugwinnen

Een nieuwe beleving van Pinksteren 'als de goddelijke kracht op een bijzondere manier in ons menselijk bestaan inbreekt' kan de door Halkes zo nodig geachte transformatie brengen 'zowel van onszelf als van de weerbarstige structuren van de kerk en van de samenleving' is de bemoedigende boodschap van het laatste hoofdstuk 'Onze moeder, de heilige Geest'. Halkes vertelt hierin onder andere van de bijeenkomst in november 1983 in Chicago van

twaalfhonderd vrouwen van alle generaties en uit alle rassen en standen (Pinksteren), die samen waren om als 'vrouwen-kerk hun christelijk geboorterecht terug te winnen'.

Ook haalt ze de constructieve discussie aan, die is ontstaan tussen feministische | theologen met uiteenlopende theologische en kerkelijke achtergronden en de solidariteit met elkaar op allerlei terreinen van vrouwen. Het is het weerwerk dat wordt gegeven om te voorkomen 'dat de Geest wordt ingekapseld in hiërarchische structuren in kerk en wereld.'

In heel dit boek gaat het om mensen, vrouwen en mannen, zoals vooral te lezen is in het hoofdstuk 'vrouwen-mannen-mensen', het persoon zijn van de mens. Eindelijk is het zo ver: na jaren van eenzaam pionierswerk, van worden genegeerd door collega-theologen en hiërarchie, komt er reactie. De discussie, die zij in dit boek aangaat met feministen die

reageren op haar denkwijze en met collega's, die ingaan op de tekst van haar oratie, die zij op 6 april 1984 heeft uitgesproken en die ook in dit boek is opgenomen, maakt haar werk nog boeiender, doet haar haar voeten nog steviger op de nieuw verworven grond planten.

Het is de moeite waard deze feministische theologe te blijven volgen op haar weg, die nog steeds heel open naar de toekomst ligt.

Domineeskinderen klappen uit het ‘glazen huis’: Wie moet er een tik hebben? (1985) boekrecensie

Sieth Delhaas

Hervormd Nederland, 28 september 1985

Cisca Dresselhuys en Kees de Leeuw: Het glazen huis. Uitgave Bosch en Keuning, Baarn, prijs f 29,50.

Inleiding

Veertien domineeskinderen hebben een boekje opengedaan over hun jeugd in de pastorie. ‘Het Glazen Huis’ staat vol verhalen over valse verwachtingen en spanningen tussen leer en leven.

In ‘Het glazen huis’ gunnen veertien domineeskinderen de lezer royaal inkijk in het pastorieleven, zoals zij zich dit van vroeger herinneren of, in een enkel geval, zelf nog beleven. Tegelijkertijd grijpen ze de gelegenheid aan het ‘de gemeente’ eens onder de neus te wrijven hoe ze zich aan haar bemoeizucht hebben geërgerd. Hoe ze die gemeente ook, daarin vaak onder één hoedje spelend met hun ouders, om de tuin hebben weten te leiden om hun vrijheidsbeperkingen te ontlopen.

Het boek, geschreven door de journalisten Cisca Dresselhuys en Kees de Leeuw, die zelf hun jeugd in een pastorie doorbrachten, bevat gesprekken met domineeskinderen in leeftijd variërend van 21 (Job Jager) tot 79 (Annie M. de Moor-Ringnalda). De thema’s die de schrijvers hun gesprekspartners hebben voorgelegd over ouders, de zondagen, het pastorieleven, de kerkgang, de preken en over alles wat dit heeft betekend of nog betekent voor hun eigen leven, zijn niet in interviewvorm neergeschreven.

De verhalen worden door de verteller gedaan alsof die samen met de lezer omziet, soms met, soms zonder wrok. Ze kijken naar ‘thuis’ en het fenomeen dat ze toch zijn en blijven: domineeskinderen. Zoals Dieks Visser, zoon van de NCRV-Hoogtezonddominee, vroeger bekend van de Amsterdamse Westerkerk, opmerkt: ‘Zodra mensen weten dat je een domineeskind bent, merk je dat je anders wordt bekeken. Daar ondervind je last van en dan denk je: waarom moet dat nou? Maar soms werkt het ook in je voordeel. Je kreeg daardoor een baantje, dat verantwoordelijkheid inhield’. Maar ook: ‘Dat je er niet in slaagde tot zelfontplooiing te komen. Niet datgene kon doen wat je normaal als jongen gedaan zou hebben.’

Kakelbonte kleuren

Het boek, waarin de gebruikelijke gezinskiekjes niet ontbreken, geeft door de leeftijden van de verschillende ‘kinderen’ een overzicht van een specifiek stuk Nederlandse cultuurgeschiedenis. Bovendien zijn ook de kakelbonte kleuren van de vaderlandse kerkgeschiedenis duidelijk herkenbaar.

Niet slechts het ‘soort’ kinderen maakt nieuwsgierig naar de geschiedenissen uit de verschillende glazen huizen. Een extra attractie ligt in het gegeven, dat de schrijvers kinderen op hun praatstoel hebben gezet die of een bekende vader hebben (hadden) of zelf door hun werk min of meer bekendheid hebben gekregen. Om er enkele te noemen: Liselore Gerritsen, Harmen Siezen, Annie M. G. Schmidt, Jeltien Kraaijeveld-Wouters. En als het om bekende vaders gaat: de zoons van Okke Jager, professor Berkhof en Bart Ruitenbergh.

Maar het zou tekort doen aan het boek om alleen om die reden verlekkeerde blikken door de naakte wanden van de ruime, maar vaak kille pastorieën van weleer te slaan. Voor de lezer kunnen de verhalen ook als een spiegel werken. Aanzetten tot mijmeren over machtsstructuren bijvoorbeeld, die wederzijds in stand zijn of worden gehouden. Vanuit de leer, via de dominees vaak naar de gemeente toe. En vanuit vals gewekte verwachtingen wellicht, vanuit de gemeente naar de dominee en zijn gezin. Overspannen verwachtingen over en weer, die met de inhoud van het bevrijdende verhaal waaromheen zich dit alles afspeelde, nooit iets van doen kunnen hebben gehad.

Het is, denk ik, daarom niet zo vreemd dat sommige kinderen tussen die mangel van leer en leven zijn uitgekomen als mensen, die de kerk met een zucht van verlichting achter zich hebben gelaten. Annie M.G. Schmidt, dochter van de hervormde (overleden) dr. J.D. Schmidt, zegt over het ambt: ‘Eigenlijk is het een beroep, dat niet zou moeten bestaan. Het is namelijk een vak, dat sowieso het enorme gevaar van hypocrisie met zich meebrengt’. Die dwang tot schijnheilig handelen noemen meer vertellers. Mevrouw Feenstra, beter bekend als de schrijfster Annie M. de Moor-Ringnalda, mocht van haar vader niet naar de bioscoop want: ‘Als de gemeenteleden jou zien gaan, terwijl ik op de preekstoel tegen de bioscoop sta te ageren, nee, dat kan niet’. Later ontliiep ze dit probleem door met medeweten van haar ouders met haar broers en zusters van Den Haag uit te wijken naar Delft om daar – niet door gemeenteleden bespied – de film Ben Hur te zien. Door soortgelijke ervaringen leerde Diet Verschoor, dochter van de gereformeerde ds. Arie Verschoor, pas toen ze het ouderlijk huis al had verlaten, hoe prettig weekeinden kunnen zijn. Zij wilde later ‘weg van Vlissingen en weg van die ogen, die je in de gaten hielden.’

Een stempel

Dat het ook anders kan heeft Liselore Gerritsen ervaren. Met grote genegenheid vertelt ze over haar vader: ‘Hij was geliefd, omdat hij niet bekrompen was en openstond voor andere denkbeelden. Hem maakte het niets uit, wie of wat iemand was’. Job Jager (1964) heeft weinig te lijden van zijn bestaan als domineeszoon. ‘Het is in feite de

omgeving, die jou ervan bewust maakt, dat je een kind van een dominee bent. Die probeert je een stempel op te drukken en heeft een bepaald verwachtingspatroon. Over mijn jeugd ben ik tot nu toe tevreden. Ik heb mij altijd vrijer gevoeld dan de kinderen uit een streng gereformeerd gezin. Ik had vrienden, die vroeger op zondag niet mochten zeilen, terwijl ik er met mijn bootje op uit trok’.

Nadenkend over de thema’s waarop de schrijvers de domineeskinderen hebben aangesproken komen er veelzijdige herinneringen boven. Kinderen worden erbij bepaald hoe het nu toch wel stond met het geloof van hun vader waarmee hij het brood voor hen op de plank moest verdienen.

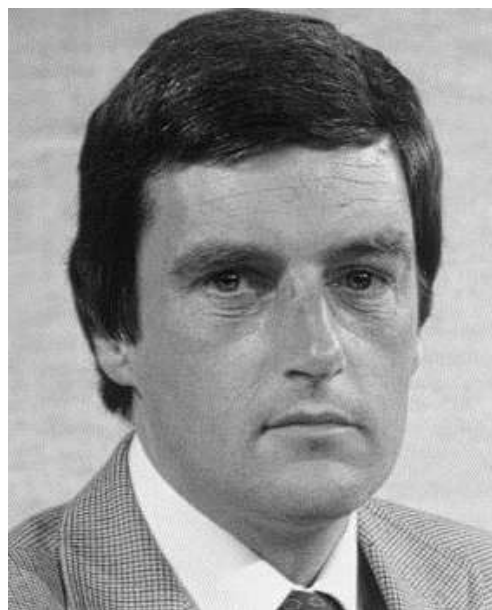
Prof. dr. Bert ter Schegget herinnert zich uit de catechisatielessen van zijn vader: ‘Uit de Heidelbergse catechismus kritiseerde mijn vader grondig de zondagen over Christus als middelaar, die zowel God als mens moest zijn en legde tevens uit, dat het zo niet kon. En de voorzienigheidsleer, die hij stevast een modelboerderij noemde – het lijkt wel God als herenboer – dat kon in zijn ogen helemaal niet. Rijkdom en armoede, die van God gegeven zouden zijn. Daar ging hij uiterst kritisch op in.’

Adrie van Andel, als predikante verbonden aan de gereformeerde wijkgemeente van de Haagse binnenstad en dochter van ds. Gerard van Andel, vindt dat haar vader ‘hoe zal ik dat netjes zeggen, in de richting van zijn kinderen is opgeschoven. Hij is heel orthodox en rechtlijnig, al klinkt dat voor mij wat hem betreft negatief. In feite is hij heel gewoon degelijk gereformeerd, maar altijd met veel ruimte voor anderen. Als kind heb ik de beweging van zijn denken zien versnellen.’

Dank-je-wel-gevoel

Harmen Siezen van het NOS-journaal is helemaal los geraakt van kerk en geloof. Naar zijn idee heeft het christendom weinig goeds gebracht. Wat vindt zijn vader van zijn kijk op kerk en geloof? ‘Kijk, mijn vader heeft zelf een heel proces doorgemaakt, waarin hij van de kerk is losgeraakt. Nu is dat weer teruggedraaid, maar hij heeft toch in zijn leven een periode gekend, waarin hij erg cynisch stond tegenover alles wat hij gedaan heeft’.

Diet Verschoor, haar moeder is de schrijfster Nel Verschoor-van der Vlis – ‘moeder schreef het ene boek na het andere’ – zegt over het geloof van haar ouders nu: ‘Het zijn gelovige mensen, maar hun geloof is niet te herkennen aan uiterlijkheden. Als ik bij hen ben bidden of danken ze niet voor hun eten. Misschien doen ze dat wel als ik er niet ben, dat weet ik natuurlijk niet. Ze lezen ook niet meer uit de bijbel na het eten. Er wordt gewoon lekker gegeten.’. Diet, die zelf niet tot een kerk behoort, maar ‘overall een beetje bij’, heeft wat het geloof betreft ‘een soort dank-je-wel-gevoel. Ik weet dat er iets moet zijn en dat vind ik een geruststellende gedachte, meer hoeft niet van mij.’

Annie M. G. Schmidt, die ondanks haar jeugd-in-een-pastorie medelijden heeft ‘met die arme stakkers, die geloven in een hemel of een hel of weet ik waaraan ...’, denkt dat het ontbreken bij haar van religieuze gevoelens komt omdat ‘het geloof thuis niet helemaal echt was. Ik merkte thuis niets van een echt gemeente godsdienst. Dat kwam, denk ik, heel sterk door de spotlust van mijn moeder. Die was net als ik, ze zag overal het gekke, het bespottelijke en het hypocriete van in’. De reden van haar vader om dominee te worden vond Annie zelf nogal vreemd: ‘Hij was eigenlijk timmerman, zijn vader had een soort van aannemersbedrijfje. Maar hij leerde mijn moeder kennen en die was vreselijk ambitieus, die wilde ‘mevrouw’ worden in plaats van ‘juffrouw’. Je moet bedenken, het was nog het einde van de vorige eeuw, 1890 of zo, vreselijk lang geleden’. In elk geval, mevrouw Schmidt-in-spé wilde slechts dan met de timmerman uitgaan als hij voor dominee of iets anders ging studeren. En zo geschiedde. Annie: ‘Zijn dominee-zijn was beslist geen roeping’.

Terecht noemen de schrijvers ook de domineesvrouwen voluit bij hun eigen naam. Kinderen vertellen of zij al dan niet de zondagsschool, de meisjes- of de vrouwenvereniging in de gemeente leidden, wat toch meestal tot haar onbezoldigde taak werd gerekend. Maar behalve domineesvrouw was ze ook moeder. Sommigen redden het zelfs tegen de verdrukking in, zichzelf te blijven.

Mevrouw Ter Schegget-van Kampen was ‘een zeer non-conformistische vrouw, die haar man soms opstookte. Ze stond op het standpunt dat kinderen hun eigen weg moesten gaan, eigen beslissingen nemen. We moesten ons vooral niets aantrekken van wat de mensen zeiden’, aldus haar zoon.

Job Jager over zijn moeder, Ans Lagerwerf: ‘Als domineesvrouw werd tegen mijn moeder opgekeken. Dat is ook bijna een titel, net als domineeskind. Ze hielp veel mee in de gemeente, maar ik geloof dat ze blij is dat dat achter de rug is. Nu is er alleen nog dat eeuwige getelefoneer.’ En als het met de telefoontjes voor ‘pa’ te veel uit de hand loopt spannen moeder en zoon samen: ‘Mijn moeder en ik hebben toen een paar weken zelf de telefoon opgenomen en de boot afgehouden.’

De moeder van de musicus Charles de Wolff, Jacomine van Heerde, heeft vanwege het principe van haar man nooit de doop van een van haar kinderen kunnen bijwonen. De vrijgemaakte predikant Isaac de Wolff stond op het standpunt, dat een kind de eerste zondag na de geboorte gedoopt moest worden. Charles, zelf op zondag rond twaalf uur ‘s middags geboren, werd door zijn vader, die hij een echte preekijger noemt, al op diezelfde zondag in de middagdienst om half drie gedoopt. ‘De gemeente wist niet van wie dat kind was totdat mijn vader de naam uitsprak.’ Over de status van zijn moeder zegt Charles: ‘Het grappige is, dat ze eerst de vrouw van dominee De Wolff was, maar later de moeder van zoon Charles werd.’

In het gezin Visser ging het zo: ‘Mijn vader was de baas en mijn moeder moest het zaakje maar zien te runnen, want hij was bijna nooit thuis. En als hij er was, had hij altijd haast en moesten we ons aan hem aanpassen.’

Mevrouw C. van den Berg, de moeder van Bert Berkhof, werd het af en toe toch te veel als er maar aan één stuk door over theologie werd gesproken in huize Berkhof. ‘Het meest sociale wat hij kon opbrengen’, vertelt Bert over zijn vader, ‘was op zondagmiddag met zijn grote werkblad op schoot in de huiskamer aan een artikel werken. ‘Let dan eens op’, riep mijn moeder. En hij meteen: ‘Wie moet er een tik hebben?’

Kind aangeboden

Er valt niet aan te ontkomen, dat de veertien verhalen waarin het beroep van de vader elke keer centraal staat, elkaar wel eens lijken te overlappen. Niettemin is ieder verhaal uniek, menselijk en daarom vaak ontroerend.

Voor mijzelf het meest het verhaal van Jeltien Kraaijeveld-Wouters – maar dat heeft niets met het domineeskind-zijn te maken, of toch? Ze vertelt, dat ze het achteraf moeilijk vindt te zeggen of het jammer is dat ze geen kinderen heeft. ‘Er is mij op dat punt trouwens iets heel vreemds, maar iets heel liefs en ontroerends overkomen. Een schoonzusje van mij, met wie wij heel vriendschappelijk omgaan, was jaren geleden in verwachting. Zonder veel omhaal boden zij en haar man ons dat kind aan, toen het nog niet geboren was. Ik was stomverbaasd, wel heel erg ontroerd, maar direct ervan overtuigd dat ik dat niet wilde’.

De verhalen van Kees de Leeuw en Cisca Dresselhuys zijn niet te vinden in het boek. Kees denkt, dat domineeskinderen niets bijzonders zijn. Hij heeft er ook niet onder geleden en volgens hem ligt het aan je karakter hoe je je verleden verwerkt. Cisca, van wie de vader Frans Dresselhuys al overleed toen zij tien jaar was, weet zich alleen het ‘prijsschieten’ op haar vader te herinneren. Op zo’n gemeenteavond mocht de gemeente uit Roermond en verre omstreken kritiek op haar vader spuien wat haar als iets heel gemeens is bijgebleven. ‘Ik herinner me, dat vooral mijn moeder en mijn oudste zus daar erg onder leden en mijn vader op zo’n avond dan ook fel verdedigden’.

Tussen slotklooster en kraakpand (1985)

boekrecensie

Sieth Delhaas

De Bazuin, 1985

Annelies van Heijst, Zusters, vrouwen van de wereld; SUA, Amsterdam, 160 blz., f 24,90)

Inleiding

De grootste charme van het boek *Zusters, vrouwen van de wereld* is de vlijmscherpe analyse, waarmee Annelies van Heijst zaken openlijk te kijk zet. Dat betreft niet de actieve religieuzen en haar emancipatie waarover haar boek handelt. Het te kijk zetten geldt veel meer al degenen, die zich met zo veel zorg en pietepeuterigheid vaak over de hele vernieuwing binnen de vrouwenkloosters hebben druk gemaakt.

Betutteling

Een tweede bijzonderheid van dit boek is, dat in het geheel van dit stukje geschiedschrijving steeds een feministische vraagstelling wordt gehanteerd, waardoor heel veel werk van (mannelijke) onderzoekers van de laatste decennia verschrompelt tot werk, dat zeer essentiële vragen heeft laten liggen. Om maar enkele voorbeelden te noemen. Als het gaat over de vernieuwing van het religieuze leven naar aanleiding van het Tweede Vaticaanse Concilie en men klaagt over de wereldvreemdheid van de vrouwelijke religieuze, vraagt de schrijfster zich af waarover de decreetschrijvers het meest bezorgd waren: “over het werk of over het welzijn van de zuster?”

Jarenlang hebben religieuzen op de zogenaamde zusterscholen onderwijs gegeven. Toen na de Tweede Wereldoorlog niet voldoende religieuzen meer beschikbaar waren, vulden leken de opgevallen plaatsen op en kwamen geleidelijk aan in de leidinggevende functies. Van Heijst: “Daarbij dient wel te worden aangetekend, dat het doorgaans mannelijke en geen vrouwelijke leken geweest zijn, die de schoolleiding van de zusters overnamen”. Een ander heel illustratief voorbeeld over de betutteling van religieuzen door Jan-en-alleman wordt beschreven in het hoofdstuk “mens worden – vrouw worden”, waarin verteld wordt, dat zusters, na de veranderingen van het concilie, plotseling gehouden werden om “gewone mensen te worden”. Voor vrouwelijke religieuzen betekende dit, dat zij een vrouwelijk mens dienden te worden. Zuster Laetitia Aarnink beschreef die vrouwwording-voor-ieders-oog toen zij besloot haar habijt te laten voor wat het was: “Je kunt je niet meer verschuilen in een beschermende omhulling. Iets tussen jezelf en de ander valt weg”.

Van Heijst beschrijft dan de “enorme poeha” die werd gemaakt over de kleding van de

zusters, terwijl niemand zich in die tijd druk maakte over de kleding van de mannelijke religieus! “Uit oeverloze discussies over rok lengtes en couponaden, over de kleur van de kousen en de krullen die al dan niet onder de kap mochten uitkomen, blijkt dat het zusterlichaam een kopzorg was. Wie hebben de macht gehad over de zusters, hoe ze er uit mochten en mogen zien, hoe zij hebben te leven?”

Het zijn indringende vragen, die Annelies van Heijst tussen alle, soms anekdotische opmerkingen door, stelt.

Aardverschuiving

Het is voor de lezer, die niet bij het religieuze leven betrokken is, zeker moeilijk voor te stellen welk een aardverschuiving vooral de vrouwen in de actieve kloostergemeenschappen hebben moeten meemaken door de vernieuwing, die Vaticanum II in gang heeft gezet. Voor die tijd was bijvoorbeeld spreken met elkaar over zaken die je persoonlijk bezighielden verboden. Hooguit de biechtvader of overste mocht in vertrouwen worden genomen. Nu moest alles gedemocratiseerd, er moest begrip en openheid komen en persoonlijk contact. Wat in de buitenwereld langzaam is gegroeid, wordt van de religieuzen binnen enkele jaren verwacht, ja, bijna geëist. Velen treden in die chaotische zestiger en zeventiger jaren dan ook uit, na het eerst nog eens in een kleinere leefgemeenschap te hebben geprobeerd.

Afgezien van de persoonlijke problemen, is er ook van alles gebeurd met de gang van zaken rondom het werk. Waar zo vrouwen in de vorige eeuw – vaak volgens de mening van belangrijke mannen - toe geroepen waren, wordt hen in de loop van de twintigste eeuw door een zich socialiserende samenleving stukje bij beetje afgepakt.

Toch blijkt, dat, door deze afbraak van religieus kloosterleven heen, een nieuwe bewustwording op gang is gekomen, vaak met een radicaliteit, die sterke overeenkomst vertoont met die van de man van Nazareth, die zij altijd al hadden volgen, echter stootten zij tot voor kort maar al te vaak op andere betweters tussen Hem en zichzelf.

Wetend, dat de schrijfster studiesecretaris is van de stichting Samenwerking Nederlandse Vrouwelijke Religieuzen, meen ik, dat zij, door deze emancipatiebeweging te behandelen, de moed heeft gehad een tamelijk delicaat onderwerp voor het voetlicht te halen.

